

Wat weten Nederlandse jongeren over de Tweede Wereldoorlog?

Een onderzoek naar kennis, kennisbronnen en attitudes van Nederlandse scholieren in het voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs

Dr. M.L.F. van Berkel

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	5
Samenvatting van de voornaamste resultaten	6
Deel 1: Inleiding en methodologie	11
Deel 2: Resultaten: De Tweede Wereldoorlog (Nederland en internationaal)	32
Deel 3: Resultaten: De Holocaust	44
Deel 4: Kennisbronnen en correlaties	50
Deel 5: Conclusies en aanbevelingen	61
Deel 6: Bijlagen	67
- Bijlage 1: Vragenlijst	68
- Bijlage 2: Overzicht deelnemende scholen	89
- Bijlage 3: Referenties	90

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

VOORWOORD

De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog is in Nederland springlevend. Meer dan andere tijdvakken uit de geschiedenis heeft 'de oorlog' aantrekkingskracht op verschillende generaties. De onverminderde belangstelling voor herdenkingsmanifestaties, musea, films, musicals en theatervoorstellingen moge hiervan getuigen. Niettemin is deze aanwezigheid van de Tweede Wereldoorlog in ons collectief geheugen niet vanzelfsprekend. Herinneringen aan en lessen van de oorlog worden doorgegeven via het onderwijs, herdenkingen, musea en herinneringsinstellingen en via verschillende uitingen van populaire cultuur. Wat het effect van al deze inspanningen is op nieuwe generaties is niet zo duidelijk. Wat jongeren weten over de oorlog is niet goed bekend, evenmin als wat hun belangrijkste kennisbronnen zijn. Om goed zicht te krijgen op de huidige kennis van jongeren over de Tweede Wereldoorlog en op de manieren waarop zij zich hierover informeren, heeft de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen het initiatief genomen voor een landelijk onderzoek naar kennis van jongeren in het voortgezet en middelbaar beroepsonderwijs over de Tweede Wereldoorlog. In december 2017 is begonnen met een uitgebreide digitale bevraging van jongeren. Het betreft hier een kwantitatieve nul-meting, in aanvulling waarop een kwalitatief onderzoek kan plaatsvinden.

Dit onderzoek is mede mogelijk gemaakt dankzij steun van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Ik wil dan ook Klaske van der Meulen en Floris van Dijk (VWS) hartelijk bedanken voor hun medewerking. Ook Kees Ribbens vervulde als inhoudelijk adviseur een bijzonder waardevolle rol. Een groot deel van de technische ondersteuning (en meer) deed Skip Bentum: zonder zijn inspanningen zou dit onderzoek niet van de grond zijn gekomen: enorm bedankt! Ik wil graag Bert Jansen en Roswitha Teerink bedanken voor hun bijdragen. De volgende collega's hebben belangeloos meegewerkt aan het onderzoek: Ronald Bokdam, Robert Boonstra, Jetty Bouma, Marije Brouwer, Charlotte van den Brink, Hans ten Cate, Thijs Companjen, Kim Cornelius, Eva van Doorneweerd, Sandra Duijkers-Rongen, Christian Gerlich, Trui Gonnissen, Michel Greven, Maurice Heemels, Tim Huijgen, Arnoud Huisman, Jurmet Huitema-de Waal, Jaser Hussein, Bibian Jacobs, Paula van den Kerkhof, Maud Knook, Durk-Rein Lolkema, Huub Oattes, Sabien Onvlee, Ilse Raaijmakers, Sonja Rasenberg, Janneke Riksen, Ellen Rombout, Lilian de Ruiter, Josje Schokkenbroek, Catherine Schuurman, Koos Sikkema, Arjen Thissen, Christel Tijen, Nauta Tjallink, Pauline Tuk, Bertine Verloop, Frank van Vree. Ook zij waren onmisbaar voor het welslagen van dit project. Tevens past een woord van dank aan diverse collega's van de HAN, de Anne Frank Stichting, het Nationaal Comité 4 en 5 mei, de Vereniging van docenten geschiedenis en staatsinrichting in Nederland en het Platform WO2, op wie ik herhaaldelijk een beroep kon doen. Ten slotte bedanken we alle leerlingen/studenten die als respondent hebben bijgedragen aan het onderzoek!

Dr. M.L.F. van Berkel

SAMENVATTING VAN DE VOORNAAMSTE RESULTATEN

Dit onderzoek is uitgevoerd door het Instituut voor Leraar en School van de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen. Het betreft het eerste grootschalige landelijke onderzoek naar de kennis van jongeren in het voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs over de Tweede Wereldoorlog alsmede naar de herkomst van deze kennis. In totaal hebben 1.519 jongeren de vragenlijst, bestaande uit 111 vragen, volledig ingevuld. Dit rapport bevat de voornaamste resultaten van dit onderzoek.

Doelen: De doelstelling van het onderzoek was om te meten wat Nederlandse jongeren (van ongeveer 13 jaar tot ongeveer 19 jaar) weten van en over de Tweede Wereldoorlog. Daarnaast wilden we te weten komen welke kennisbronnen over de Tweede Wereldoorlog belangrijk zijn voor deze jongeren, welke media zij gebruiken om meer te weten te komen over de Tweede Wereldoorlog, en hoe Nederlandse jongeren de aandacht voor de Tweede Wereldoorlog waarderen in het onderwijs, in musea en herdenkingsinstellingen alsmede in andere publieke uitingen. Uiteindelijk zal uit dit onderzoek een aantal conclusies en aanbevelingen naar voren komen die een bijdrage kunnen leveren aan de beleidsdoelstellingen en –werkzaamheden van het Platform WO2 (de netwerkorganisatie waarin het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Netwerk Oorlogsbronnen, de Stichting Musea en Herinneringscentra 40-45, de Oorlogsgravenstichting, de Stichting Liberation Route Europe en het Nationaal Comité 4 en 5 mei samenwerken) en het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Kennis en attitudes van jongeren over de Tweede Wereldoorlog

- Een meerderheid van de ondervraagde jongeren blijkt **geïnteresseerd** tot zeer geïnteresseerd te zijn in de Tweede Wereldoorlog (56%). Meer dan de helft van de jongeren vindt het goed dat er op scholen tijd wordt besteed aan de Tweede Wereldoorlog.
- De totale gemiddelde **score** van de kennismeting levert een krappe voldoende op. Jongeren weten meer over de Jodenvervolgung dan over andere aspecten van de Tweede Wereldoorlog. Uitgesplitst naar opleidingsniveau, leeftijd en gender zien we dat de vmbo-leerlingen gemiddeld lager scoren dan de havo- en vwo-leerlingen. Jongens scoren beduidend hoger dan meisjes. Ook neemt de gemiddelde score toe per leeftijd: jongeren onder 15 jaar scoren (veel) lager dan jongeren ouder dan 15 jaar.
- Zeven van de tien jongeren menen dat er **lessen** kunnen worden geleerd van de oorlog. De belangrijkste redenen om aandacht te blijven besteden aan de Tweede Wereldoorlog zijn voor jongeren ‘respect voor de doden’ (67%) en het feit dat er nog mensen in leven zijn die de oorlog hebben meegemaakt (48%). Een kwart van de jongeren (24%) vindt dat in de geschiedenislessen meer aandacht zou moeten worden besteed aan **andere onderwerpen** (zoals aan het terrorisme of

aan hedendaagse oorlogen) dan aan de Tweede Wereldoorlog.

- Driekwart van de ondervraagde jongeren vindt de jaarlijkse **herdenking** van de slachtoffers van oorlogsgeweld op 4 mei belangrijk tot zeer belangrijk. Een grote meerderheid van 86% geeft aan twee minuten stilte in acht te hebben genomen. Ongeveer tien procent heeft geen aandacht besteed aan de herdenkingen.
- De eerste associatie die jongeren hebben met de Tweede Wereldoorlog is de **Holocaust**. Kennis van militaire aspecten van de oorlog, lange tijd aanwezig in het onderwijs, lijkt te zijn weggezakt. Datzelfde geldt voor sommige aspecten van de geschiedenis van de bezetting van Nederland. Jongeren scoren substantieel beter op vragen over de Holocaust. Minder dan de helft weet dat *Market Garden* een gebeurtenis uit de Tweede Wereldoorlog is. Traditionele historische personages als *Churchill*, *Seyss-Inquart* of *Hannie Schaft* worden door minder dan 30% van de jongeren herkend als personages uit de oorlog, *Himmler*, *Eichmann* en *Mussert* door minder dan 40%. Wat een 'moffenhoer' is of wat de *Februaristaking* precies inhield weet bijna niemand. Een kwart (26%) van de ondervraagde jongeren weet wat er gebeurde met de Tweede Kamer tijdens de Tweede Wereldoorlog.
- Veel **begrippen** die vaak als bekend worden verondersteld zijn dat niet: *collaboratie* is bekend bij 38% van de jongeren, *verzet* bij 23%, *nationaalsocialisme* bij 22%.
- Bij vragen naar *bondgenoten*, *tegenstanders* en *slachtoffers* van Nazi-Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog blijkt dat bij het merendeel van de jongeren een **West-Europees perspectief** op de oorlog overheerst: de Sovjet Unie komt bijna niet in de antwoorden voor. Als antwoord op de vraag welke drie landen het belangrijkste zijn geweest bij de *bevrijding* van Europa tijdens de Tweede Wereldoorlog, wordt de Sovjet Unie door 14% genoemd. Iconische oorlogsfoto's over de Tweede Wereldoorlog worden over het algemeen correct geïnterpreteerd (bijvoorbeeld een foto van D-Day), terwijl afbeeldingen van de oorlog in Azië veel meer problemen opleveren.
- Ook als het gaat om kennis over de voornaamste **slachtoffers** van vervolgingen tijdens de oorlog hebben de jongeren een beperkt perspectief: 28% weet dat een groot aantal van de omgekomen Joden in Oost-Europa leefde. *Treblinka* wordt door 12% herkend. Ook met betrekking tot de Holocaust overheerst een West-Europese perspectief.
- De overgrote meerderheid van de jongeren denkt dat er in Nederland aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog veel meer **Joden** woonden dan daadwerkelijk het geval was.
- Hoewel jongeren de Tweede Wereldoorlog in eerste instantie verbinden aan de Jodenvervolgung, weet een derde van de jongeren niet wat het begrip *Holocaust* inhoudt. Meer dan de helft van de geënqueteerde jongeren kent het begrip *antisemitisme* niet; wat *genocide* is weet 67% van de respondenten niet.
- Bijna 60% van de jongeren weet dat er tijdens de oorlog ongeveer 6 miljoen Joodse slachtoffers te betreuren vielen; maar liefst 99% van alle respondenten herkent *Anne Frank* van een foto. Afbeeldingen van een *Davidster*, van een aanstaande deportatie uit Westerbork, van een 'Auschwitz-

tatoeage' en de toegangspoort tot Birkenau worden goed herkend door de jongeren. Kennis van **Nederlands erfgoed** inzake de Jodenvervolgingen is minder aanwezig; Westerbork wordt door 79% van de jongeren gekoppeld aan de Tweede Wereldoorlog, De Hollandsche Schouwburg door 38%.

Kennisbronnen

- Pogingen tot het herbeleven van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog via games, re-enactments, musicals of erfgoedtoerisme kunnen zich in een toenemende populariteit verheugen. Volgens sommigen kunnen deze uitingen van populaire cultuur ook bijdragen aan meer inzicht in die geschiedenis. Voor jongeren lijkt dit nog niet het geval: de meerderheid van de respondenten geeft aan dat **schoollessen en schoolboeken** en **films** de belangrijkste bronnen van kennis zijn over de Tweede Wereldoorlog. Daarna worden – in mindere mate - familieverhalen, ooggetuigeverslagen en/of gastsprekers genoemd. Games, musea en herinneringsinstellingen, boeken en stripboeken en musicals en voorstellingen worden door minder dan een op de vijf jongeren genoemd als belangrijke kennisbronnen over de oorlog. Meer dan driekwart van de jongeren (77%) ervaart musicals, voorstellingen en games als de minst belangrijke kennisbron over de Tweede Wereldoorlog. De populairste oorlogsfilms zijn *Oorlogswinter* en *The Boy in the Striped Pyjamas*.
- Iets meer dan de helft van de jongeren vindt het schoolvak geschiedenis 'interessant'. Een minderheid (39%) meent dat het vak geschiedenis heeft geholpen om de wereld beter te begrijpen. Daarentegen vindt 21% het vak 'vervelend' en 23% zelfs 'saai'. **Schoolboeken** worden veel gebruikt in de geschiedenislessen of om thuis te leren. Van de respondenten acht 29% de schoolboeken als 'saai'.
- Tachtig procent van de jongeren heeft wel eens een **museum** of **herinneringscentrum** bezocht. De meest bezochte instellingen/musea zijn het Anne Frankhuis, herinneringscentrum Westerbork, het oorlogsmuseum Overloon en het Verzetsmuseum Amsterdam. Deze gegevens dienen te worden gezien in relatie tot de geografische locaties van de scholen.
- Veel jongeren ervaren het bezoek aan een **museum** of **herinneringscentrum** over de Tweede Wereldoorlog als 'verdrietig' (49%), maar niet 'saai' (10%). Bijna 60% meent dat het bezoek hen heeft geholpen om 'de oorlog beter te begrijpen'. Minder dan de helft (47%) is van mening dat een bezoek aan museum of herinneringscentrum over de Tweede Wereldoorlog 'de geschiedenis levend maakt'. Ongeveer 36% van de ondervraagde jongeren heeft wel eens een **voormalig concentratie- of vernietigingskamp** bezocht.
- Een meerderheid (63%) heeft wel eens een **ooggetuige** horen vertellen over de Tweede Wereldoorlog of de Holocaust. Ook hier ervoer het merendeel deze getuigenis als 'verdrietig' (69%), en als een manier om de oorlog beter te begrijpen (66%). Bijna niemand van de jongeren vond een dergelijk ooggetuigeverslag 'saai' (4%).

DEEL 1 INLEIDING EN METHODOLOGIE

INLEIDING

In 2015 publiceerde de *Commissie Versterking Infrastructuur Herinnering WOII* (Commissie Cohen), in opdracht van het ministerie van VWS, haar eindrapport naar aanleiding van de vraag op welke manieren de Tweede Wereldoorlog voor toekomstige generaties betekenisvol kan blijven. De voorstellen van de Commissie richten zich op vier domeinen: kennis, museum, educatie en het herdenken, eren en vieren. De collectieve ambitie van de sector en het algemene uitgangspunt van de Commissie Cohen komt naar voren in het volgende citaat: “Het is van belang om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in de toekomst levend te houden. Kennis van deze geschiedenis helpt om conflicten in de wereld van nu te begrijpen. Inzicht in kernwaarden die toen onder druk stonden, leidt tot reflectie en een handelingsperspectief op waarden die nu belangrijk zijn”.¹ Met betrekking tot het domein educatie stelt de Commissie Cohen:

‘Educatie dient een brug te slaan tussen wat in de Tweede Wereldoorlog is gebeurd en ontwikkelingen in de samenleving nu. Naast kennisopbouw gaat het daarbij om interpretatie. In o.a. musea, op historische plekken en door herdenkingen kan op concrete en indringende wijze tijd, plaats en ervaring met elkaar worden verbonden. Vanuit de spilfunctie educatie wordt het standpunt ingenomen dat, conform de in het onderwijs aan te leren vaardigheden, het niet alleen gaat om kennis maar ook om denken, reflecteren en handelen.... Niet alleen kennis staat daarbij centraal maar ook het aanleren van kritisch denken en hoe je te gedragen naar jezelf en anderen in een ‘vrij’ land”.²

De Commissie Cohen gaat in het eindrapport uit van een aantal aannames. Eén daarvan heeft te maken met bewustwording van en kennis over de Tweede Wereldoorlog, die ‘op vele manieren en momenten gecreëerd en aangereikt wordt door ouders en grootouders die hun (klein)kinderen vertellen over de Tweede Wereldoorlog of over andere oorlogen. Daarnaast stelt het rapport dat deze kennis door films, boeken, musea en herinneringsplekken wordt aangereikt, ‘maar vooral door school’.³ Inderdaad is het zo dat bijna elk kind in Nederland geconfronteerd wordt met de Tweede Wereldoorlog. In het primair onderwijs (meestal in groep 7 en 8) en in het voortgezet onderwijs (bij het vak geschiedenis) maakt de Tweede Wereldoorlog deel uit van de kerndoelen van het onderwijs. Met betrekking tot de belangrijke historische personen wordt hierbij alleen de naam van Anne Frank genoemd; als ‘belangrijke gebeurtenissen’ in Nederland worden alleen het begin en het einde van de oorlog genoemd. Een

1 Eindrapport Commissie Versterking Infrastructuur Herinnering WOII, 2016, 5.

2 Eindrapport Commissie Versterking Infrastructuur Herinnering WOII, 2016, 19.

3 Eindrapport Commissie Versterking Infrastructuur Herinnering WOII, 2016, 18.

verbinding met de wereldgeschiedenis ontbreekt.⁴ Ook in de Canon van Nederland zijn drie vensters relevant voor dit thema: de Tweede Wereldoorlog 1940-1945; Anne Frank; Indonesië 1945-1949: een kolonie vecht zich vrij. In de onderbouw van het voortgezet onderwijs wordt geen van de kenmerkende aspecten geëxpliciteerd, behalve het tijdvak Wereldoorlogen, waar de Holocaust wordt genoemd. In de examenprogramma's voor vmbo, havo en vwo komt de Tweede Wereldoorlog vrij uitgebreid aan de orde (kenmerkende aspecten 40 t/m 44; 46 en 47).⁵ Wel is het zo dat geschiedenis in de bovenbouw een keuzevak is en dat veel leerlingen geen geschiedenisonderwijs krijgen. In vmbo/bb en kb (basisberoepsgerichte leerweg en kaderberoepsgerichte leerweg) deed in 2015 ongeveer 1% van het aantal leerlingen examen in het vak geschiedenis (604 van de 50.938 leerlingen), in vmbo/gt (gemengd/theoretische leerweg) is dat ongeveer 36% (21.588 van de 59.531 leerlingen).⁶ In de bovenbouw van havo en vwo is geschiedenis een verplicht vak in twee profielen (Economie & Maatschappij en Cultuur & Maatschappij) en een keuzevak in de overige twee profielen. In 2015 deden 36.041 van de 58.400 leerlingen havo-examen in geschiedenis (61%), en 18.589 van de 38.734 vwo-leerlingen (48%).⁷ In het mbo bestaat het vak geschiedenis niet en ontbreekt de educatieve behandeling van de Tweede Wereldoorlog. Het is dus maar de vraag of bewustwording van en kennis over de oorlog 'vooral op school' plaatsvindt.

Dat (groot)ouders nog verhalen vertellen over de Tweede Wereldoorlog aan hun (klein)kinderen is een andere bewering in het rapport van de Commissie Cohen die nuancering verdient. De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog verandert voortdurend. Niet voor niets is de titel van de bundel over collectieve herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog, die in 2009 onder redactie van Frank van Vree en Rob van der Laarse werd uitgegeven: *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*.⁸ De collectieve herinnering aan 'de oorlog' is een proces van "voortdurende verandering in interpretatie en betekenisgeving, waarbij telkens andere aspecten en gebeurtenissen naar voren worden gehaald, en het beeld van de geschiedenis in musea, romans, films, het onderwijs,

4 Zie <http://tule.slo.nl/OrientatieOpJezelfEnWereld/F-L5253.html> en De Tweede Wereldoorlog in het curriculum (SLO, 2018), 13.

5 40. Het voeren van twee wereldoorlogen. 41. Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden. 42. De Duitse bezetting van Nederland. 43. Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering. 44. Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme. 46. De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld (histoforum.net – tijdvaktoetsen en vakinformatie).

6 Verslag van de examencampagne 2015 voortgezet onderwijs (CITO 2015), 5 en Geschiedenis. Vakspecifieke trendanalyse 2016 (SLO 2016), 23.

7 *Verslag van de examencampagne 2015 voortgezet onderwijs* (CITO 2015), 9.

8 Vree, Frank van en Rob van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009).

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

herdenkingsrituelen en erfgoedsites opnieuw wordt vormgegeven”.⁹ Met het verstrijken van de tijd, en met het uitsterven van de generaties die de Tweede Wereldoorlog hebben meegemaakt, maken veel mensen zich zorgen over de toekomst van de herinnering aan het oorlogsverleden. Het ‘helende’ en onverminderd ‘nationale’ karakter van de herdenkingen zal plaatsmaken voor andere vormen van herinnering en herdenking, waarbij naoorlogse generaties zich het oorlogserfgoed (steeds meer) dienen toe te eigenen. Twee belangrijke achterliggende vragen hierbij zijn de volgende:

- Wat is de blijvende betekenis van kennis over de Tweede Wereldoorlog voor nieuwe generaties?
- Welke veranderingen zullen er optreden in de komende jaren in deze kennis én in herinneringscultuur?

In de jaren 2019 en 2020 zal in Nederland worden herdacht dat ons land vijfenzeventig jaar eerder werd bevrijd van bezetting en onderdrukking. Tijdens tal van activiteiten zullen in het hele land manifestaties plaatsvinden waarbij de Nederlandse slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog herdacht worden. Daarnaast worden de 5 meivieringen aangegrepen om ons te bezinnen op het belang van vrijheid en om ons te realiseren dat vrijheid niet vanzelfsprekend is. Voor de vrijheid in Nederland en de rest van de wereld zijn grote offers gebracht. Het einde van de Tweede Wereldoorlog betekende echter niet dat er een einde kwam aan oorlog in de wereld. Nog dagelijks lijden mensen onder gewapende conflicten en de schending van mensenrechten.¹⁰ Volgens het referentiekader en de educatieve visie van het Platform WO2 spelen de ingrijpende gebeurtenissen en ontwikkelingen tijdens de Tweede Wereldoorlog nog altijd een rol in onze huidige samenleving en dienen deze als referentiepunt bij actuele maatschappelijke vraagstukken.¹¹ In het verlengde hiervan heeft het Platform zes kenmerkende elementen van de Tweede Wereldoorlog benoemd die onderdeel zouden moeten zijn van een zorgvuldige weergave van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. “Deze kenmerken”, aldus het Platform, “legitimeren de specifieke aandacht voor de Tweede Wereldoorlog” en dienen derhalve aan bod te komen in de behandeling van de Tweede Wereldoorlog in het onderwijs. Hieronder noemen we de zes kenmerkende elementen en zullen we per element aangeven welke conclusies voortkomen uit het onderhavige onderzoek naar kennis van jongeren van de Tweede Wereldoorlog (en hun kennisbronnen).

---

⁹ Vree, Frank van en Rob van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009), 8.

¹⁰ <https://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/veelgestelde-vragen/achtergrondinformatie-vieren/wat-vieren-we> (laatst geraadpleegd 27 april 2018).

¹¹ <https://www.tweedewereldoorlog.nl/over-deze-portal/referentiekader/> (laatst geraadpleegd 10 mei 2018).

De kenmerken van het Platform zijn:

1. De botsing van ideologieën – fascisme/nationaalsocialisme, communisme, liberaal kapitalisme
2. De wereldwijde schaal en het alomvattend karakter van het conflict
3. De systematische uitsluiting van en genocide op groepen mensen (Holocaust)
4. De herschikking van de wereldkaart en de dekolonisatie na de oorlog
5. Internationale samenwerking
6. Beelden van de oorlog (1945 – heden)¹²

Een belangrijk theoretisch kader met betrekking tot de werking van de collectieve herinnering bieden de Duitse wetenschappers Jan en Aleida Assmann. Zij onderscheiden een aantal stadia van collectieve herinnering, waarbij in dit verband de termen ‘communicatief geheugen’, ‘cultureel geheugen’ en ‘politiek geheugen’ relevant zijn. Onder de communicatieve herinnering verstaat men de bestaande vorm van collectief geheugen die wordt doorgegeven door (drie) generaties die ‘getuige’ zijn van bepaalde historische gebeurtenissen, meestal gedurende een periode van vijftien tot honderd jaar. Dit kan zowel individuele herinneringen betreffen als sociale herinneringen: soms is een groep (familie, dorp, vereniging) drager van de herinnering. Wanneer deze generaties wegvallen, verdwijnt het verband tussen verhalen uit de eerste hand en de gebeurtenis zelf. De herinneringen zijn niet meer aan personen gebonden, maar hebben een overdraagbaar karakter gekregen. Er blijft vervolgens een andere vorm van collectieve herinnering over, die Assmann ‘culturele herinnering’ noemt: de overdracht van kennis uit het verleden door instellingen, tradities, rituelen, monumenten en canonieke teksten, zoals die in het onderwijs kunnen worden gebruikt. Dergelijke vormen van herinnering worden soms gebruikt in dienst van politieke idealen, een identiteitspolitiek of ter vergroting van sociale cohesie in een samenleving. De activiteiten van organisaties als het Nationaal Comité 4 en 5 mei of de werkzaamheden van de International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA) kunnen in dit kader worden geïnterpreteerd.¹³

Er zijn minstens twee kwesties met betrekking tot het wegvallen van tijdgenoten die de Tweede Wereldoorlog hebben meegemaakt die van belang kunnen zijn voor dit onderzoek, omdat ze - volgens sommige onderzoekers - consequenties hebben voor de manier waarop veel jongeren (in veel gevallen de derde of vierde generaties van na de oorlog) zich de Tweede Wereldoorlog herinneren. Dat heeft derhalve gevolgen voor de manieren waarop onderwijs, herdenkingsinstellingen en musea deze geschiedenis op betekenisvolle wijze onder de aandacht brengen. De eerste kwestie betreft de manier waarop nieuwe generaties zich de oorlog herinneren. Dat de Tweede Wereldoorlog onverminderd ‘populair’ is onder

---

¹² <https://www.tweedewereldoorlog.nl/wp-content/uploads/2017/04/Educatieve-Visie-Platform-WOII-2017-1.pdf> (laatst geraadpleegd 10 mei 2018).

¹³ Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München 2006), 205-217.

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEDE WERELDOORLOG?

(jongere) Nederlanders hebben eerdere onderzoeken al aangetoond.¹⁴ Wel kan men een tendens van toenemende versplintering in kennis en herinnering constateren, die impliceert dat de *samenhang* in de historische context van de oorlog verloren lijkt te gaan. Jongeren zijn geïnteresseerd in enkele thema's of fragmenten van de oorlog, voor zover deze verbonden zijn aan persoonlijke ervaringen uit onderwijs, museumbezoek, familiegeschiedenissen, uitingen van publieke historische cultuur of reiservaringen. Van eenduidigheid in verschijningsvormen is dus geen sprake meer, stelt Kees Ribbens, evenmin als van een eenduidige betekenis van de oorlogsgeschiedenis voor iedereen. Vragen als hoe de Tweede Wereldoorlog is begonnen, welke politieke rivaliteiten hierbij een rol speelden, of binnen welke specifieke, historisch objectieve omstandigheden de Holocaust begrepen moet worden, zijn al lang geen vanzelfsprekendheden meer.¹⁵ Dat kan - zo stelt ook NIOD-directeur Frank van Vree - een veelvoud aan herinneringen aan de oorlog opleveren, die soms tegenstrijdig van karakter zijn en/of elkaar kunnen uitsluiten. Veel jongeren waarderen de herinnering aan de oorlog vooral op de oorspronkelijke historische locatie of elders in het herinneringslandschap, zoals in oorlogsmusea. Bezoeken aan dergelijke concrete landschapslocaties beperken zich niet tot het Nederlandse oorlogserfgoed; dergelijke sites worden ook in het buitenland druk bezocht. Dat betekent waarschijnlijk dat voor een groeiende groep Nederlandse jongeren het nationale karakter van de Tweede Wereldoorlog niet meer het enige of vanzelfsprekende kader zijn en daarmee enigszins gerelativeerd worden. Anders gezegd: de herinnering aan de oorlog zal naar alle waarschijnlijkheid eerder een transnationaal karakter krijgen, en de 'traditionele' aspecten van de herinnering aan de bezetting van ons land lijken te zullen vervagen (Hongerwinter, onderduikers, verzet, koningshuis et cetera). Wat overblijft zijn 'universele waarden', die gekoppeld worden aan historische gebeurtenissen die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn voorgevallen. Dit betekent bijvoorbeeld dat militaire aspecten van de oorlog, de geschiedenis van de bezetting of verzetsheroïek relatief betekenisloos worden in vergelijking met de schending van mensenrechten, met de vervolgingen en genocide alsmede met de schending van de rechtsstaat.¹⁶

De tweede kwestie die een belangrijke rol speelt in de overdracht van culturele herinneringen aan de oorlog is wat de Amerikaanse cultuurwetenschapper Alison Landsberg *prosthetic memories* heeft genoemd. Zij bedoelt hiermee dat herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog (bijvoorbeeld) worden voortgebracht door media, games, musea, films of *war experiences* (post-conflict reconstructies]. Personen die geen tijdgenoten waren van historische gebeurtenissen, raken desondanks 'betrokken' bij dit verleden door dit proces van 'prothetische herinnering', waardoor zijn of haar subjectiviteit wordt gevormd. Prothetische herinneringen worden 'prothetisch' genoemd omdat ze niet voortkomen uit eigen

¹⁴ Kees Ribbens, 'Oorlogsbeleving met menselijke maten. Eigentijdse interesse in de Tweede Wereldoorlog', in Cogiscope. Tijdschrift over de gevolgen van schokkende gebeurtenissen (2016), 2-5.

¹⁵ <https://www.oorlogsbronnen.nl/sites/default/files/Rapport%20De%20Nederlandse%20belangstelling%20voor%20de%20Tweede%20Wereldoorlog.pdf> (laatst geraadpleegd 27 april 2018).

¹⁶ Frank van Vree, *De Tweede Wereldoorlog en de dynamiek van de herinnering - op het kruispunt van generaties*. Lezing gehouden te Utrecht 30 oktober 2016.

of communicatieve ervaringen. De gebeurtenissen worden overgedragen via massamedia of onderwijs; ze hebben geen directe relatie met het leven van de persoon, maar zijn nog steeds belangrijk voor het vormgeven van subjectiviteit. Omdat deze herinneringen geproduceerd zijn door massamedia, roepen ze in aansprekende gevallen een ervaring van historische sensatie op. Daarnaast zijn deze herinneringen uitwisselbaar en inruilbaar; zij zijn nuttig vanwege hun instrumentele vermogen om empathie en sociale verantwoordelijkheid te genereren.¹⁷

Ruimtelijke grenzen zijn in deze herinneringscultuur minder belangrijk geworden. Met prosthetic memories hebben mensen niet steeds het gevoel dat ze een gemeenschappelijke achtergrond, idealen of ideologieën hebben. Herinneringen worden overgedragen via de media en dit roept dus een nieuwe manier op om kennis over het verleden te verwerven; massamedia dragen kennis over via empathie en ervaring. Recente voorbeelden in Nederland zijn de Airborne Experience in Airborne Museum Hartenstein in Oosterbeek¹⁸ of het *virtual reality*-project dat in 2016/2017 in Nationaal Museum Kamp Vught is getest.¹⁹

Het is belangrijk om in dit verband te vermelden dat 'empathie' niet hetzelfde is als 'sympathie'. Landsberg verklaart dat 'sympathie' een gelijkenis veronderstelt tussen subjecten, terwijl de 'empathie' begint vanuit de erkenning van verschillen. Empathie is in deze context de vaardigheid om standpunten of emoties buiten onszelf te ervaren of te begrijpen. Sympathie gaat vaak samen met een 'emotionele zelfmedelijdende identificatie'; vooral wanneer het gaat om traumatische ervaringen zoals die tijdens de Tweede Wereldoorlog.²⁰

Onderzoeken (o.a. door SLO in 2015)²¹ hebben uitgewezen dat het thema *Tweede Wereldoorlog* onverminderd populair is in het onderwijs en onder jongeren. Wat het effect van deze populariteit en inspanningen is op het kennis- en begripsniveau van nieuwe generaties, is minder duidelijk. Met andere woorden: wat jongeren weten over en/of begrijpen van de Tweede Wereldoorlog is niet goed bekend. Het onderhavige onderzoek wil derhalve aantonen welke feitelijke kennis nieuwe generaties hebben van

17 Alison Landsberg, *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture* (New York 2004), 20-21.

18 https://www.airbornemuseum.nl/tentoonstellingen/airborne-experience?gclid=EAlaIQobChMIqYT5xMTm2glVBJ7VCh1_RQGdEAAYASAAEgIWwPD_BwE (laatst geraadpleegd 27 april 2018).

19 Zie <https://www.nmkampvught.nl/virtueel-bezoek-aan-sobibor/> (laatst geraadpleegd 27 april 2018). Voor het complete onderzoeksrapport: [https://pure.knaw.nl/portal/en/publications/virtueel-omzien-naar-de-holocaust\(of3e296c-c22c-43d0-a15b-916e30dac488\).html](https://pure.knaw.nl/portal/en/publications/virtueel-omzien-naar-de-holocaust(of3e296c-c22c-43d0-a15b-916e30dac488).html) (laatst geraadpleegd 10 mei 2018).

20 Alison Landsberg, *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture* (New York 2004), 135.

21 <http://downloads.slo.nl/Repository/oorlog-en-dekolonisatie.pdf> (laatst geraadpleegd 27 april 2018).

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

de Tweede Wereldoorlog. Daarnaast willen we antwoord geven op de vraag waar die kennis vandaan komt: welke kennisbronnen zijn voor jongeren belangrijk? We richten ons op jongeren die de basisschool hebben afgerond, omdat ze op die leeftijd al onderwijs over het thema hebben genoten, in veel gevallen musea en herdenkingsinstellingen hebben bezocht en in aanraking zijn gekomen met uitingen van populaire cultuur rondom de Tweede Wereldoorlog.

Het onderzoek sluit aan bij het doelgroepenonderzoek dat in 2018 in opdracht van het Platform WO2 is uitgevoerd.²² De Anne Frank Stichting is betrokken bij dit onderzoek in de vorm van advisering en netwerkondersteuning. Het eindrapport wordt gepresenteerd tijdens een minisymposium op 21 juni 2018.

Eerdere onderzoeken

Er is eerder onderzoek gedaan naar de belangstelling van jongeren voor de Tweede Wereldoorlog. We noemen de meest recente. In 2010 onderzocht weekblad *Elsevier* hoe het gesteld was met het geschiedenisonderwijs over de Tweede Wereldoorlog. In totaal 339 geschiedenisdocenten (vmbo, havo en vwo) werkten mee aan het onderzoek. Volgens de docenten in 2010:

- zijn leerlingen zeer geïnteresseerd in het thema 'Tweede Wereldoorlog'
- zijn films de belangrijkste bronnen van kennis voor leerlingen
- is voor leerlingen de Holocaust het belangrijkste onderwerp binnen dit thema
- komen docenten weinig toe aan de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië
- weten de leerlingen meer van de Tweede Wereldoorlog dan van andere historische thema's
- is het perspectief op de Tweede Wereldoorlog nationaal gekleurd²³

In 2015 heeft het Kenniscentrum Oorlogsbronnen de Nederlandse belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog onderzocht.²⁴ Het inmiddels als Netwerk Oorlogsbronnen functionerende samenwerkingsverband tracht erfgoedcollecties en publiek rondom de thema's Tweede Wereldoorlog en Holocaust te verbinden, met als doel de oorspronkelijke bronnen in circa driehonderd archieven, musea, bibliotheken en overige erfgoedinstellingen beter vindbaar te maken voor het geïnteresseerde publiek. Om de belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog in kaart te brengen (evenals de manieren waarop burgers zich hierover informeren), is het Kenniscentrum Oorlogsbronnen in samenwerking

---

²² Zie <https://www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht/doelgroepenonderzoek-2018/> (laatst geraadpleegd 27 april 2018).

²³ http://www.researchned.nl/wp-content/uploads/2012/02/ELS017_016-OORLOGSONDERW.pdf (laatst geraadpleegd 3 mei 2018).

²⁴ <https://www.oorlogsbronnen.nl/sites/default/files/Rapport%20De%20Nederlandse%20belangstelling%20voor%20de%20Tweede%20Wereldoorlog.pdf> (laatst geraadpleegd 27 april 2018).

met TNS NIPO een publieksonderzoek geïnitieerd. In december 2014 is een groep van meer dan 80.000 respondenten beknopt bevraagd over hun mogelijke interesse in geschiedenis en/of oorlog, en op basis hiervan werd in 2015 een selecte doelgroep schriftelijk bevraagd over specifieke aspecten van hun interesse in en informatievoorziening over de Tweede Wereldoorlog. Daartoe behoorde ook een groep van 364 scholieren tussen de 10 en 15 jaar oud. De voornaamste conclusies uit deze scholierenenquête geven aan dat scholieren de Tweede Wereldoorlog het vaakst associëren met Adolf Hitler (81%). Het tweede meest geselecteerde antwoord onder de scholieren is Jodenvervolgning (58%). Op de derde plaats staat Anne Frank met 43%. Ook de geschiedenis van de mensen die in de oorlog een rol hebben gespeeld, bleek interessant voor scholieren: slachtoffers (22%), helden (20%) en bevrijders (20%) werden regelmatig genoemd als meest interessante aspecten van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Antwoorden die door de scholieren in mindere mate geselecteerd werden zijn: 'geschiedenis van mijn eigen familie' (16%), 'oorlogsmisdadigers' (15%), 'gewone mensen' (13%), 'geschiedenis van mijn eigen dorp of stad' (7%) en 'geschiedenis van mijn eigen streek/provincie' (5%). Als belangrijkste informatiebronnen voor deze geschiedenis noemde ruim de helft van de scholieren 'school' (55%) en 42% de leermiddelen op school. Wanneer echter werd gevraagd welke informatiebronnen zij zelf zouden gebruiken om meer te weten te komen over de Tweede Wereldoorlog, noemden scholieren Google (22%), documentaires (15%) en Wikipedia (14%); slechts 6% van de scholieren gaf aan dat zij daartoe hun leermiddelen zouden gebruiken. Musea (78%) en documentaires (75%) werden ook genoemd als kennisbronnen voor deze groep, net zoals Wikipedia en Google (beide 56%).²⁵

Het lijkt alsof de aandacht voor de Tweede Wereldoorlog onverminderd groot is. Uit het eerdergenoemde Doelgroepenonderzoek uit 2018 blijkt dat zo'n 52% van de Nederlanders de Tweede Wereldoorlog belangrijk vindt. De overige 48% van de Nederlanders interesseert zich wel voor de Tweede Wereldoorlog, maar hecht er minder waarde aan. Een minderheid van 10% van de Nederlanders vindt het onderwerp oninteressant. Volgens vier op de vijf respondenten laat de Tweede Wereldoorlog zien dat vrijheid niet vanzelfsprekend is.²⁶

Methodologische uitgangspunten

Een empirische en wetenschappelijke meting van 'kennis' is een omstrede en uiterst complexe

²⁵ <https://www.oorlogsbronnen.nl/sites/default/files/Rapport%20De%20Nederlandse%20belangstelling%20voor%20de%20Tweede%20Wereldoorlog.pdf> (67-71) (laatst geraadpleegd 27 april 2018).

²⁶ Zie <https://www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht/doelgroepenonderzoek-2018/> (laatst geraadpleegd 27 april 2018).

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

aangelegenheid. Wat is kennis en hoe meten we die eigenlijk? Er zijn verschillende soorten van kennis – bijvoorbeeld theoretische kennis, ervaringskennis, ‘emotionele’ kennis, kennis als mentaal model - en dat roept de vraag op wat hun respectieve relevantie is? Welke mogelijkheden zijn er bovendien om kennis expliciet en daarmee meetbaar/onderzoekbaar te maken? We zijn in het onderhavige onderzoek uitgegaan van de volgende uitgangspunten:

- **Kennis is dynamisch, afhankelijk en moeilijk te isoleren van andere (sociaal-emotionele) factoren:** deze kennismeting pretendeert dus geenszins een volledige meting van de kennis van Nederlandse jongeren over de Tweede Wereldoorlog te bieden. Het is een meting van een selectie van kennis van een dwarsdoorsnede van de Nederlandse scholieren. Het betreft een momentopname gebaseerd op het curriculum voor het vak geschiedenis, op de inhoudsopgave van enkele (veelgebruikte) leermiddelen, op de educatieve visie van het Platform WO2²⁷ en op het SLO-rapport uit januari 2018 (*De Tweede Wereldoorlog in het curriculum*).²⁸ Daarnaast is het het onderzoek van het Centre for Holocaust Education van het University College London (2016) een belangrijke inspiratiebron gebleken.²⁹
- **Kennis is in het onderwijs nadrukkelijk gerelateerd aan ‘begrip’:** onderwijs kan niet worden gereduceerd tot het verzamelen van feiten. Leren ontstaat wanneer jongeren niet alleen een referentiekader van oriëntatiekennis en begrippen construeren, maar deze ook kunnen interpreteren, contextualiseren, organiseren, om op basis van dergelijke redeneerwijzen beargumenteerde standpunten te kunnen innemen.³⁰ Bij feitenkennis gaat het om kennis van basiselementen zoals termen, begrippen, details en gebeurtenissen die van belang zijn in het betreffende vak. Conceptuele kennis of begripkennis betreft kennis over elementen die deel uitmaken van een grotere structuur en over onderlinge verbanden of relaties. Het gaat dan bijvoorbeeld om abstracte begrippen en relaties tussen concrete begrippen, om principes, wetmatigheden, theorieën of modellen. In dit onderzoek is het meten van conceptuele kennis buiten beschouwing gelaten; het gaat in deze nul-meting alleen om kennis van jongeren over termen, personen, begrippen en gebeurtenissen met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog

---

27 <https://www.tweedewereldoorlog.nl/wp-content/uploads/2017/04/Educatieve-Visie-Platform-WOII-2017-1.pdf> (laatst geraadpleegd 27 april 2018).

28 <http://downloads.slo.nl/Repository/de-tweede-wereldoorlog-in-het-curriculum.pdf> (laatst geraadpleegd 28-4-2018).

29 Pettigrew et al., *What do students know and understand about the Holocaust? Evidence from English Secondary Schools* (London 2016).

30 Wilschut, A., Straaten, D. van, & Riessen, M. van., *Geschiedenisdidactiek. Handboek voor de vakdocent* (APA-notatie Bussum 2004), 39-65.

en de herkomst van deze kennis. In de context van verschillende taxonomieën (zoals die van onderwijssocioloog Bloom), waarbij verschillende kennisniveaus ingedeeld worden, heeft deze kennismeting uitsluitend betrekking op kennisreproductie. De taxonomie van Bloom onderscheidt zes niveaus, die oplopen in moeilijkheidsgraad: de vragen in dit onderzoek hebben niet of nauwelijks betrekking op 'hogere' (meer abstracte) kennisniveaus (zoals inzicht in, toepassing, analyse, synthese of evaluatie van kennis) (zie ook deel 5, *aanbevelingen*).³¹

- **De vragenlijst (zie bijlage 1) betreft in grote lijnen een kwantitatieve kennismeting:** na een pilot-enquête op één van de deelnemende scholen hebben we de definitieve vragenlijst vastgesteld. Deze uiteindelijke vragenlijst bestaat uit 111 vragen, waarvan vijf open vragen en 55 meerkeuzevragen over aspecten van de Tweede Wereldoorlog. Daarnaast vroegen we bij negentien vragen of de respondenten personen en/of gebeurtenissen herkenden op basis van getoonde afbeeldingen. Tweeëntwintig vragen gaan over persoonlijke omstandigheden van de respondenten (zoals geografische data, afkomst, of leeftijd) en naar kennis, attitudes en/of meningen ten aanzien van onderwijs, leermiddelen, musea, herdenkingen, films en andere uitingen van publieke historische cultuur.
- **Nederlands-Indië/Indonesië niet opgenomen in de vragenlijst:** De uiteindelijke vragenlijst bevat geen vragen over de oorlogsgeschiedenis in de Indonesische archipel. Hoewel deze geschiedenis onlosmakelijk verbonden is met de Tweede Wereldoorlog, hebben we om een aantal redenen ervoor gekozen om dit thema niet op te nemen in het onderhavige onderzoek. Ten eerste bleek uit het pilot-onderzoek dat de vragenlijst al (te) lang was voor veel jongeren. In het onderzoek meten we de kennis van jongeren over de Tweede Wereldoorlog zowel in nationale (Nederlandse) context als in internationale context. In het laatstgenoemde geval hebben we uit praktische overwegingen enkele beperkingen aangebracht, o.a. met betrekking tot de geschiedenis van Nederlands-Indië/Indonesië. Ten tweede blijkt uit eerder onderzoek dat er in het Nederlandse (geschiedenis)onderwijs betrekkelijk weinig aandacht wordt besteed aan de Japanse bezetting van Nederlands-Indië en de Tweede Wereldoorlog in Azië.³² Vooral nog wordt verondersteld dat de kennis hierover bij Nederlandse jongeren gering is. Gezien de meest recente ontwikkelingen (de start in 2016 van *Dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië, 1945-1950*, een gezamenlijk vierjarig onderzoeksprogramma van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), het

³¹ Wilschut, A., Straaten, D. van, & Riessen, M. van., *Geschiedenisdidactiek. Handboek voor de vakdocent* (APA-notatie Bussum 2004), 242-243.

³² Zie *Oorlog en dekolonisatie* (SLO 2015); Koenen en Jorritsma, *Oorlog in de klas* (2014), Van Berkel, *Welk verhaal telt? De oorlogen in Nederlands-Indië / Indonesië 1942-1949 in het geschiedenisonderwijs* (Onderzoeksrapport Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2017).

Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies) is de aandacht voor de Tweede Wereldoorlog in Azië en de periode van dekolonisatie niettemin groeiende, ook in het onderwijs. Het laatste argument betreft de positie van de Tweede Wereldoorlog in Azië en de dekolonisatie in Indonesië: in veel gevallen worden deze thema's in andere contexten behandeld in het onderwijs (bijvoorbeeld 'dekolonisatie in de wereld', 'Nederland na de Tweede Wereldoorlog', 'de Koude Oorlog'). De relatie met de Tweede Wereldoorlog is voor veel jongeren niet vanzelfsprekend. Een belangrijke aanbeveling is daarom om bij een volgende, kwalitatieve kennismeting ten aanzien van het thema Tweede Wereldoorlog ook de Aziatische context te onderzoeken in de veronderstelling dat dit meer relevante informatie zou opleveren (zie deel 5, *aanbevelingen*).

- **De vragenlijst is in belangrijke mate gericht op Nederlandse en Europese elementen:** het onderzoek betreft een kennismeting, en tracht in belangrijke mate aan te sluiten bij het curriculum en de schoolpraktijk. Wel zijn vragen opgenomen die gericht zijn op transnationale verbanden ten aanzien van de Tweede Wereldoorlog (vragen als: 'welke landen waren de belangrijkste bondgenoten van Nazi-Duitsland?', of 'Welke landen waren de belangrijkste tegenstanders van Nazi-Duitsland?'). Een meer nationaal gerichte karakterisering van de bezettingsgeschiedenis van Nederland is opgenomen vanwege de onderliggende doelstelling van het Platform WO2 om de Tweede Wereldoorlog te zien in de context van ondermijning van de rechtsstaat (bijvoorbeeld de botsing tussen een parlementaire democratie en een totalitair regime). Daarnaast wilden we graag onderzoeken wat jongeren weten van algemene bezettingsthema's als 'collaboratie en verzet'. In een vervolgonderzoek zal meer aandacht worden besteed aan de vraag of jongeren een besef hebben van de voortschrijdende ontwikkelingen tijdens de Tweede Wereldoorlog: de evolutie van het verzet in Nederland, de toenemende verharding van de Duitse bezetting, de groei van het aantal NSB-leden gedurende de oorlog, de positie van Nederlandse ambtenaren, de rol van bestuurlijke instituties enzovoorts (zie deel 5, *aanbevelingen*).
- **Wie bepaalt welke kennis over de Tweede Wereldoorlog relevant is?** Het Platform WO2 heeft, zoals eerder vermeld, een referentiekader opgesteld met thema's die in het onderwijs aan bod zouden moeten komen (de botsing van ideologieën, wereldwijde schaal en het alomvattend karakter van het conflict, systematische uitsluiting van en genocide op groepen mensen (Holocaust), herschikking van de wereldkaart en de dekolonisatie na de oorlog, internationale samenwerking, beelden van de oorlog (1945 – heden)). Voornaamste uitgangspunt van het Platform WO2 is het begrip *ondermijning van de rechtsstaat*.³³ Uit het rapport *Oorlog en dekolonisatie* dat SLO in opdracht

³³ <https://www.tweedewereldoorlog.nl/wp-content/uploads/2017/04/Educatieve-Visie-Platform-WOII-2017-1.pdf> (laatst geraadpleegd 27 april 2018).

van VWS en OCW ontwikkelde,³⁴ zijn onderwijsinhouden herordend tot een samenhangend verhaal over onder andere de Tweede Wereldoorlog. Daaruit kwam de volgende (mogelijke) kennisbasis voor het voortgezet onderwijs over de Tweede Wereldoorlog voort:

- *Oorzaken Tweede Wereldoorlog* (het verdrag van Versailles; de economische crisis van de jaren dertig)
  - *De Duitse Bezetting van Nederland* (bezetting, de Duitse bezettingsmacht; onvrijheid/ onderdrukking, gedwongen tewerkstelling; verwoesting, massavernietigingswapens;
  - oorlogsslachtoffers, leed, Hongerwinter, voedselgebrek; capitulatie/ overgave, bevrijding)
  - *Jodenvervolging (en die van zigeuners en homoseksuelen)* (Jodenhaat/antisemitisme, Holocaust, concentratiekampen, doorgangskamp Westerbork, davidster, 'voor Joden verboden'; vervolging van o.a. Joden, zigeuners en homoseksuelen (racisme, discriminatie, segregatie/ Jodengetto's, genocide)
  - *Fascisme en nationaalsocialisme* (NSDAP (Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij); NSB (Nationaal- Socialistische Beweging)
  - *De houding van de Nederlandse bevolking* (aanpassing, collaboratie/collaborateurs, meelopers, profiteurs, verzet/ verzetsstrijders)
  - *Propaganda en communicatiemiddelen*
  - *Tweede Wereldoorlog, oorlog, geallieerde strijdkrachten, krijgsgevangenen*
  - *Namen* (Anne Frank; dagboek van Anne Frank: Het Achterhuis (onderduiken); Adolf Hitler)
  - *Herdenken en Vieren* (herdenking Tweede Wereldoorlog, dodenherdenking, Bevrijdingsdag, D-day).³⁵
- **De definitieve versie van de online survey:** voordat de vragenlijst werd verstuurd naar de scholen hebben we deze voorgelegd aan een controlepanel, bestaande uit een hoogleraar met als specialisatie Tweede Wereldoorlog, aan een lerarenopleider geschiedenis, aan een mbo-docent Burgerschap, aan een vo-docent geschiedenis en aan een universitair student geschiedenis. De uiteindelijke vragenlijst is bijgevoegd in bijlage 1 en is vrijwel identiek aan de onlineversie. Soms konden respondenten vragen overslaan omdat uit hun eerdere antwoorden bleek dat het voorleggen van sommige nieuwe vragen niet relevant was. Het bleek dat voor veel leerlingen de vragenlijst te lang was (111 invulvragen) of te 'talig'. Een aantal docenten gaf aan dat het voor hun leerlingen een lange zit was en veel leeswerk. De vragenlijst hebben we opgesteld naar aanleiding van een aantal rubrieken:

34 <http://downloads.slo.nl/Repository/oorlog-en-dekolonisatie.pdf> (laatst geraadpleegd 27 april 2018).

35 <http://downloads.slo.nl/Repository/oorlog-en-dekolonisatie.pdf>, 23 (laatst geraadpleegd 27 april 2018).

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEDE WERELDOORLOG?

- Persoonlijke informatie en attitudes
- Kennis van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands perspectief
- Kennis van de Tweede Wereldoorlog in internationaal perspectief
- Kennis van de Holocaust
- Herkennen van begrippen, afbeeldingen en personen (Nederlands en internationaal perspectief)
- Kennisbronnen, onderwijs en leermiddelen en attitudes ten aanzien hiervan
- Musea, herdenkings- en herinneringsinstellingen, manifestaties, voorstellingen en attitudes ten aanzien hiervan

De attitudes van jongeren (ten aanzien van school, geschiedenisonderwijs, leermiddelen, migranten, multiculturaliteit) zijn alleen weergegeven in dit rapport wanneer het relevante informatie opleverde (positieve of negatieve correlaties bijvoorbeeld) voor het onderzoek. Dergelijke attitudevragen zijn wel zinvol en belangrijk in een mogelijk vervolgonderzoek naar relaties tussen maatschappelijke oriëntatie van jongeren en geschiedenisonderwijs over de Tweede Wereldoorlog. Een belangrijk aandachtspunt is dat slechts een deel van de leerlingen nog geschiedenisonderwijs volgt, variërend van 1% in de lagere niveaus van het vmbo tot 65% in de havo-bovenbouw. Voor de onderwerpen de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie van Nederlands-Indië geldt dat deze maar een klein deel van het examen uitmaken en dat in het geval van de dekolonisatie bovendien sprake is van een keuzethema.³⁶

• Wie namen er deel aan het onderzoek?

We hebben geschiedenisdocenten in het voortgezet onderwijs (vmbo, havo en vwo) en docenten burgerschap in het mbo via e-mail uitgenodigd om deel te nemen aan het onderzoek. Het onderdeel burgerschap bereidt mbo-studenten voor op volwaardige deelname aan de maatschappij en goed kunnen functioneren in hun beroep. De vaardigheden, houding en kennis die daarbij horen zijn beschreven in vier burgerschapsdimensies: de politiek-juridische dimensie, de economische dimensie, de maatschappelijk-sociale dimensie en de dimensie vitaal burgerschap.³⁷ Vervolgens zijn meer dan 2.000 leerlingen van verschillende onderwijsniveaus (voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs) (verspreid over heel Nederland) digitaal geënquêteerd. De regionale spreiding is belangrijk vanwege de veronderstelde asymmetrische belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog in de Randstad en andere regio's. Jongeren in het primair onderwijs zijn buiten beschouwing

36 <http://downloads.slo.nl/Repository/oorlog-en-dekolonisatie.pdf>, 57 (laatst geraadpleegd 28 april 2018).

37 Zie ook het onderzoek naar burgerschapsvorming in het onderwijs: 'Oorlogsvorming. Burgerschapsonderwijs en Geschiedenis', te vinden via <https://www.niod.nl/nl/nieuws/rapport-over-burgerschapsonderwijs-en-de-tweede-wereldoorlog> (laatst geraadpleegd 11 mei 2018).

gelaten vanwege het feit dat zij nog relatief weinig in aanraking zijn gekomen met het thema in het onderwijs en in diverse media. Het verzoek tot deelname werd als volgt geformuleerd:

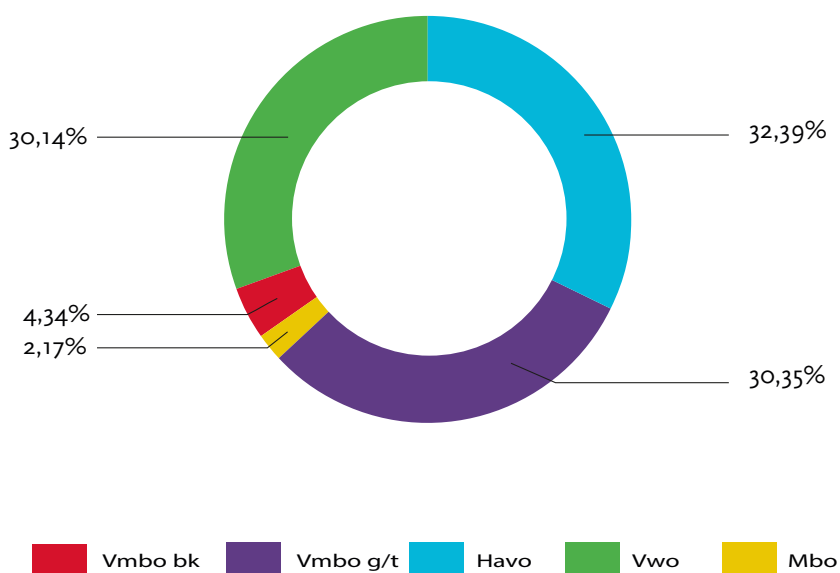
‘In samenwerking met het ministerie van VWS voeren wij een onderzoek uit onder jongeren tussen 13-18 jaar over hun kennis over de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust (en de herkomst en waardering van die kennis). De bedoeling is om eerst een landelijke nulmeting te houden via een digitale enquête, en daarna ook enkele interviews met leerlingen en docenten te houden. Het gaat om verschillende leeftijdsgroepen en niet alleen om leerlingen die geschiedenis in het pakket hebben (liever mentorgroepen onderbouw en bovenbouw). De volgende vragen staan centraal in het onderzoek:

- Wat weten Nederlandse jongeren (vanaf 13 jaar) van en over de Tweede Wereldoorlog?
- Welke kennisbronnen zijn belangrijk voor deze jongeren?
- Welke media gebruiken Nederlandse jongeren om meer te weten te komen over de Tweede Wereldoorlog?
- Welke mythen of misconcepties hebben Nederlandse jongeren over de Tweede Wereldoorlog?
- Hoe waarderen Nederlandse jongeren de aandacht voor de Tweede Wereldoorlog in het onderwijs, in musea en in uitingen van publieke cultuur?

De digitale enquête werd afgenomen in de periode januari 2018-maart 2018. Het afnemen van de enquête nam gemiddeld 40-50 minuten in beslag; ongeveer één leseenheid op de meeste scholen. Tijdens het invullen van de vragenlijst bleef de docent aanwezig en hadden de jongeren geen onderling contact. De enquête was anoniem; jongeren hoefden hun naam niet in te vullen, wel andere gegevens die voor het onderzoek van belang zijn, zoals hun leeftijd, geslacht, postcode en opleidingsniveau (zie bijlage 1). Het bleek gedurende het onderzoek dat sommige docenten die in eerste instantie hun medewerking hadden toegezegd, vanwege de overladenheid van hun les- of schoolprogramma's niet (of pas veel later) in staat bleken om het onderzoek met hun leerlingen uit te voeren. Daarnaast had een aantal leerlingen moeite om de enquête binnen één leseenheid af te ronden. De vragen vereisten veel lees- en denkwerk, en dat leverde hier en daar tijd- en begripsproblemen op. We hebben het onderzoek in eerste instantie voorgelegd aan 2.063 leerlingen, die ook met de enquête zijn gestart. De docenten hebben de leerlingen ter plekke begeleid die het onderzoek op een computer, tablet of telefoon konden invullen op basis van vrijwillige deelname. De scholen, docenten en leerlingen hebben dus belangeloos meegewerkt, volgens het principe van ‘opportunity sampling’ of ‘gelegenheidssteekproef’. De proefpersonen en respondenten zijn gekozen op basis van leeftijd, schooltype en geografische spreiding.

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

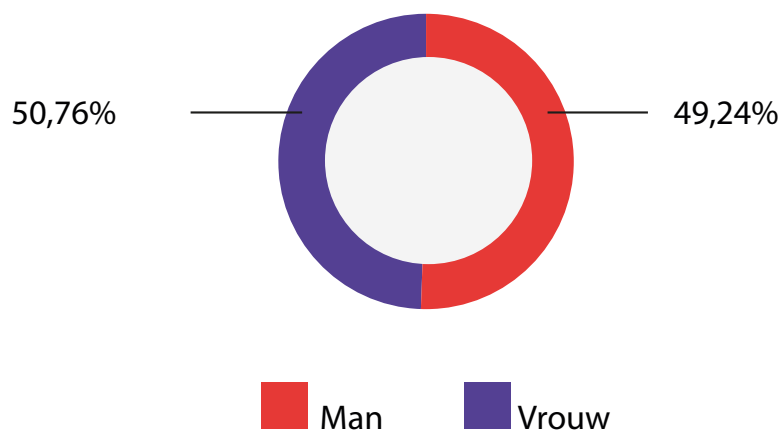
Door technische problemen met het Qualtrics Survey-programma, of vanwege tijdgebrek of andere omstandigheden, hebben niet alle jongeren de enquête afgemaakt. In totaal hebben 1.519 jongeren de enquête volledig ingevuld. Hier en daar zijn de resultaatgegevens gebaseerd op meer ingevulde enquêtes: sommige leerlingen hebben het einde vanwege tijdgebrek niet gehaald. Als een resultaatgegeven of correlatie op meer dan de genoemde 1.519 jongeren is gebaseerd, is dat aangegeven in het bijschrift bij de betreffende tabel of figuur. Verreweg de meeste leerlingen die de enquête volledig hebben ingevuld volgen een opleiding in het voortgezet onderwijs (1.486 leerlingen, 97,83%). Slechts 2,17% van de geënquêteerden (volledig ingevuld) is mbo-student (33 jongeren). Het is daarom niet verantwoord om over deze kleine groep (generaliserende) uitspraken te doen (zie figuren 1 en 2). In figuur 3 zien we dat de aantallen jongens (49,24%) en meisjes (50,76%) nagenoeg gelijk is.

Figuur 1: percentages geënquêteerde jongeren en hun opleidingsniveaus

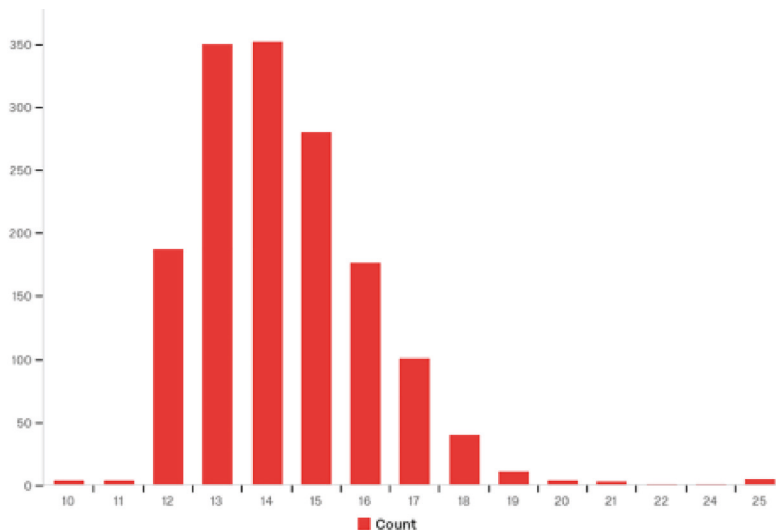
# Field	Choice	Count
1. Vmbo bk	4,34%	66
2. Vmbo g/t	30,35%	461
3. Havo	32,39%	492
4. Vwo	30,74%	467
5. Mbo	2,17%	33

Figuur 2: absolute aantallen geënquêteerde jongeren en hun opleidingsniveaus

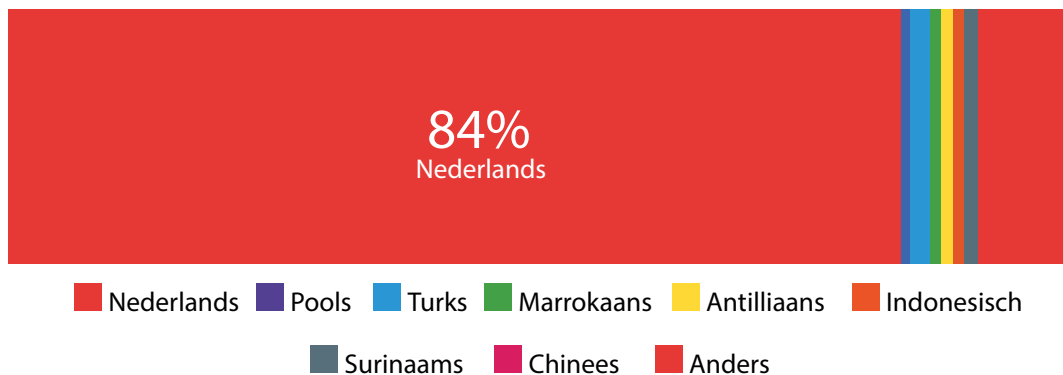
Figuur 3: percentages jongens en meisjes van geënquêteerde jongeren

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

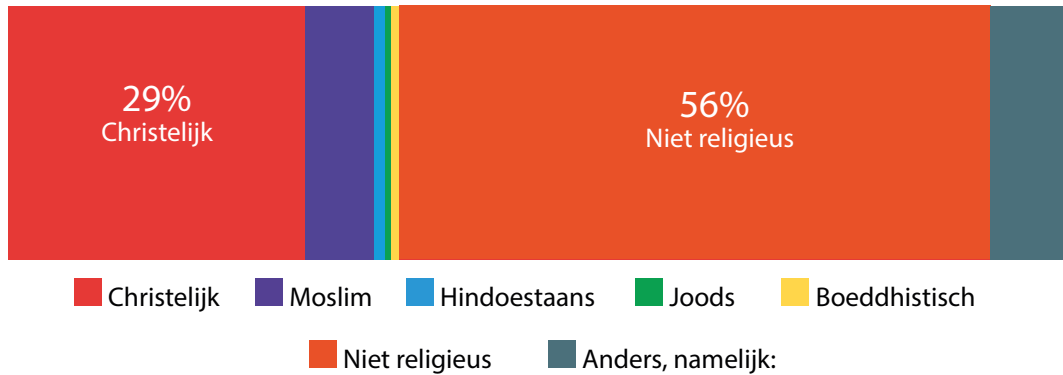
Figuur 4: leeftijdsgrafiek van geënquêteerde jongeren

De gemiddelde leeftijd van de geënquêteerde jongeren is 14,3 jaar; voor de leeftijdsgrafiek zie verder figuur 4. De bereikte leeftijdsgroep is met 11-19 jaar dus breder dan de oorspronkelijk beoogde groep van 13-18. Als we kijken naar de afkomst van de jongeren, dan zien we in figuur 5.1 dat een grote meerderheid (84%) van de leerlingen aangeeft dat ze van Nederlandse afkomst is (1.275 respondenten). In totaal geven 244 respondenten aan van niet-Nederlandse afkomst te zijn (16,1%). Als we echter vragen naar het geboorteland van de jongeren, geeft 93,5% aan dat Nederland het geboorteland is (1.420 respondenten). Dat betekent dat 145 geënquêteerde jongeren die in Nederland zijn geboren hun afkomst anders dan ‘Nederlands’ ervaren.

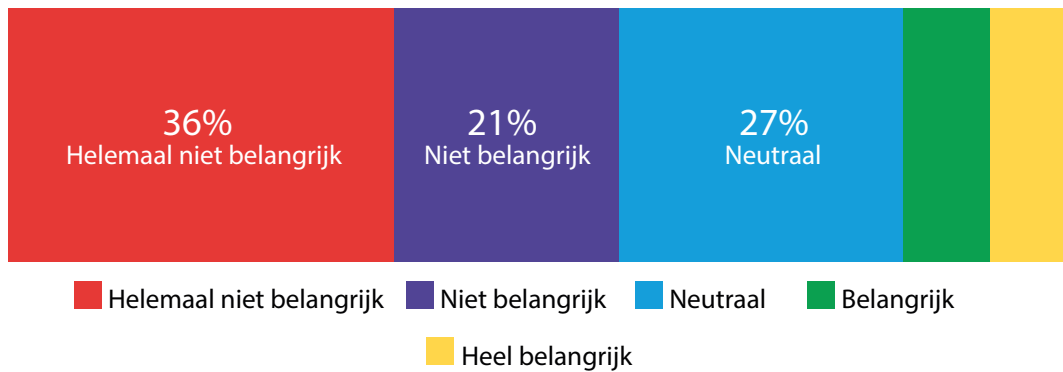

Figuur 5.1: zelf-verklaarde afkomst van geënquêteerde jongeren

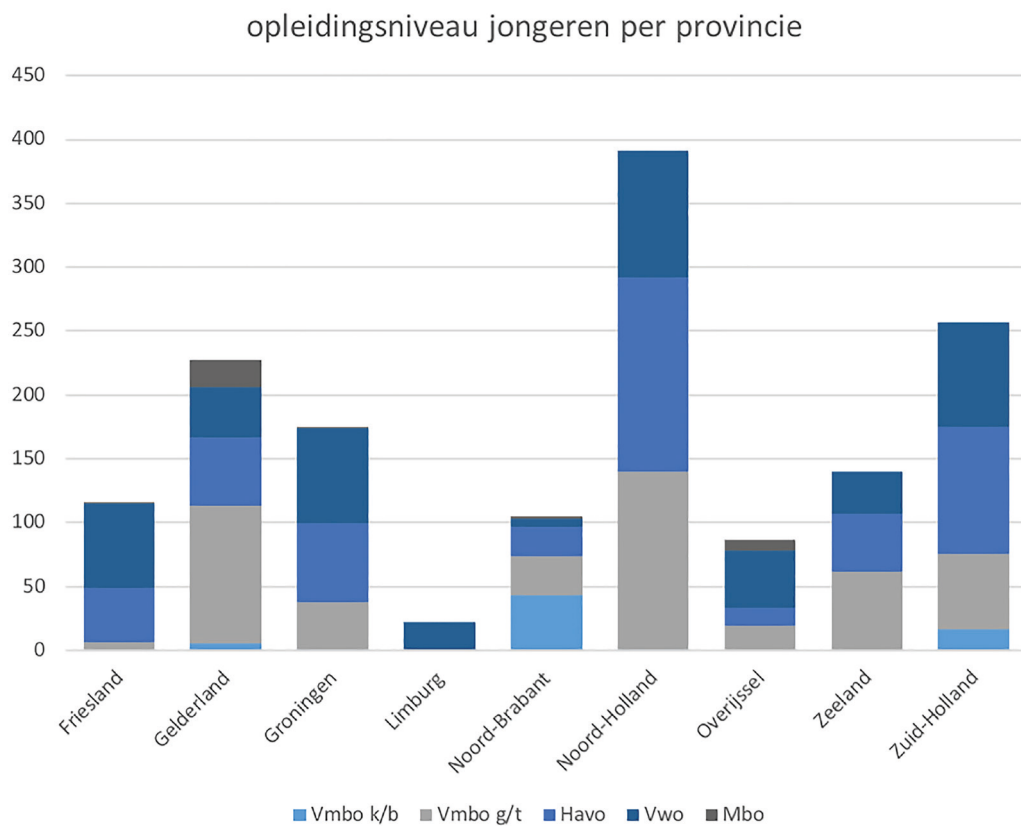
De religieuze achtergrond en/of oriëntatie van de jongeren blijkt divers (zie figuur 5.2): meer dan de helft verklaart 'niet-religieus' te zijn, ongeveer een derde christelijk en 7% moslim. De uitkomsten op de vraag hoe belangrijk geloof voor de jongeren is (figuur 5.3) levert een soortgelijk beeld op: ongeveer 15% vindt geloof 'belangrijk' of 'heel belangrijk' (236 respondenten). 57% verklaart geloof niet of helemaal niet belangrijk te vinden.

Figuur 5.2: zelfverklearde religieuze oriëntatie van geënquêteerde jongeren

Figuur 5.3: antwoorden op de vraag Q109: *Hoe belangrijk is geloof voor jou?*

Figuur 6: geografische en niveau-spreiding respondenten

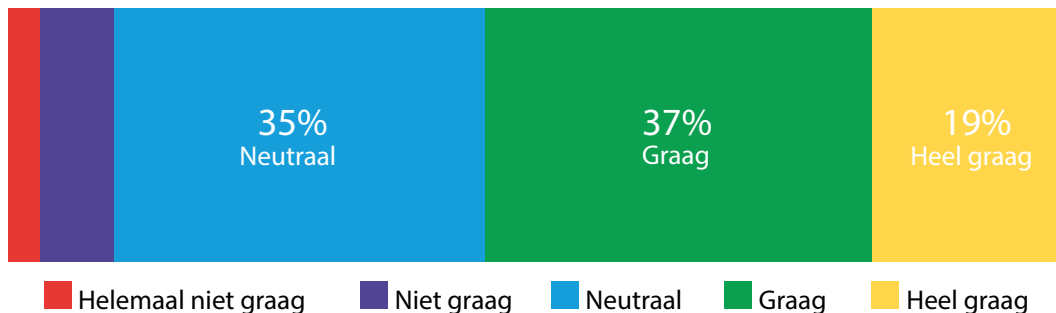

DEEL 2
RESULTATEN:
DE TWEEDE
WERELDOORLOG
(NEDERLAND EN
INTERNATIONAAL)

INLEIDING: MOTIVATIE VAN JONGEREN, ONDERWIJS EN BELANG VAN HERDENKINGEN

In dit hoofdstuk zullen we enkele resultaten uit de enquête bespreken die betrekking hebben op de belangstelling van de ondervraagde jongeren voor de Tweede Wereldoorlog. Daarna gaan we in op hun ervaringen met onderwijs en leermiddelen (over de Tweede Wereldoorlog) alsmede op het belang dat zij hechten aan de herdenking van de slachtoffers van die oorlog en die van ander oorlogsgeweld. Vervolgens zullen de meest opvallende resultaten van het onderzoek naar kennis van Nederlandse jongeren over de bezettingsgeschiedenis van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog en over enkele internationale aspecten van de oorlog worden toegelicht.

Een op de drie jongeren meent over veel of zeer veel **kennis** te beschikken omtrent de Tweede Wereldoorlog (Q92) (31%). Een kleine groep (15%) geeft aan over (heel) weinig kennis te bezitten, en 53% antwoordt: 'neutraal'. Een meerderheid van de ondervraagde jongeren blijkt **geïnteresseerd** tot zeer geïnteresseerd te zijn in de Tweede Wereldoorlog (figuur 7). Als antwoord op de vraag: Hoe graag wil je meer weten over de Tweede Wereldoorlog?, antwoordde 56% 'graag' tot 'heel graag'. Tien procent gaf aan daar geen behoefte aan te hebben ('helemaal niet graag' en 'niet graag'). Ter controle hiervan vroegen we de jongeren of ze vonden dat er op school te veel tijd wordt besteed aan de Tweede Wereldoorlog (Q95): 55% was het hier niet of helemaal niet mee eens. Met de stelling 'De Tweede Wereldoorlog interesseert me eigenlijk niet' is 71% het (helemaal) niet eens. Eenzelfde percentage vindt de Tweede Wereldoorlog niet te lang geleden om er veel aandacht aan te besteden (1.072 respondenten).

Figuur 7: antwoorden op de vraag Q93: *Hoe graag wil je meer weten over de Tweede Wereldoorlog?*

Waarom vinden de jongeren de Tweede Wereldoorlog dan **belangrijk**? Om hier achter te komen legden we hen een aantal vragen voor die te maken hebben met 'lessen uit het verleden'. 71% is het (zeer) oneens met de stelling dat de Tweede Wereldoorlog al te lang geleden is om er aandacht aan te besteden. 69% is het (zeer) eens met de stelling dat jongeren lessen kunnen leren van de geschiedenis van de oorlog.

Er moet nog steeds aandacht worden besteed aan de Tweede Wereldoorlog zolang er overlevenden uit die tijd zijn vindt een minderheid van de respondenten (48%). Ook is aandacht voor de Tweede Wereldoorlog belangrijk 'uit respect voor de doden', zo vindt 67% van de ondervraagde jongeren. Een kwart van de jongeren (24%) vindt dat in de geschiedenislessen men meer aandacht zou moeten besteden aan andere onderwerpen (zoals aan het terrorisme of aan hedendaagse oorlogen) dan aan de Tweede Wereldoorlog.

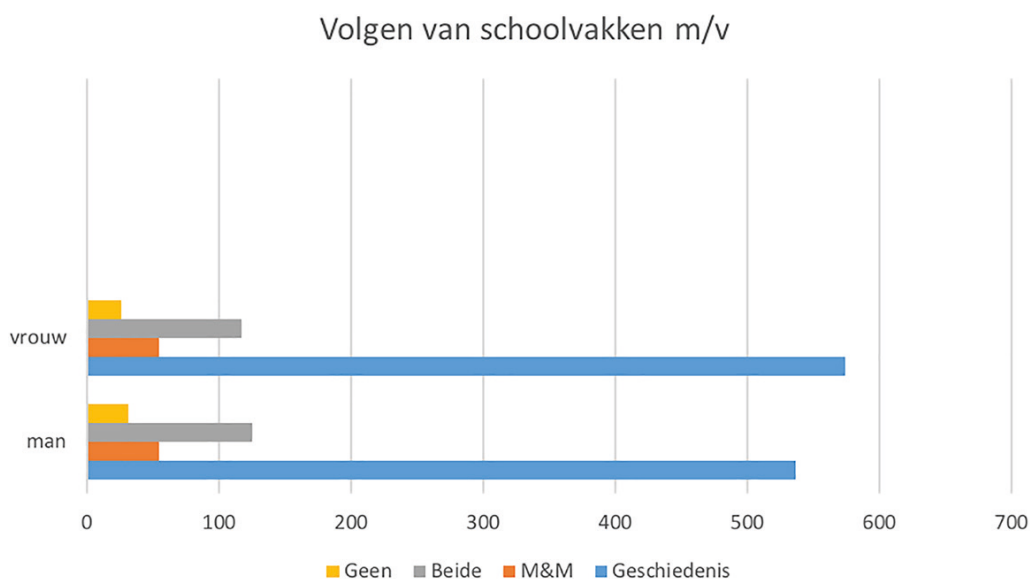
Een aantal vragen in de enquête had te maken met de associatie die jongeren hebben met de Tweede Wereldoorlog. Wat opvalt in de antwoorden die de jongeren gaven op vraag Q6 (*Noem kort twee gebeurtenissen die plaatsvonden tijdens de Tweede Wereldoorlog die voor jou belangrijk zijn*) (zie figuur 8) is dat de **Jodenvervolging** centraal lijkt te staan: namen en begrippen als 'Joden', 'Holocaust', 'Anne Frank', ('Joden vervolging' worden het vaakst genoemd, naast 'Hitler' en in mindere mate 'Rotterdam', 'bombardement', 'bevrijding' of 'Hongerwinter'.

Figuur 8: meest genoemde antwoorden (wordcloud van 20 woorden) op vraag Q6: *Noem kort twee gebeurtenissen die plaatsvonden tijdens de Tweede Wereldoorlog die voor jou belangrijk zijn.*

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

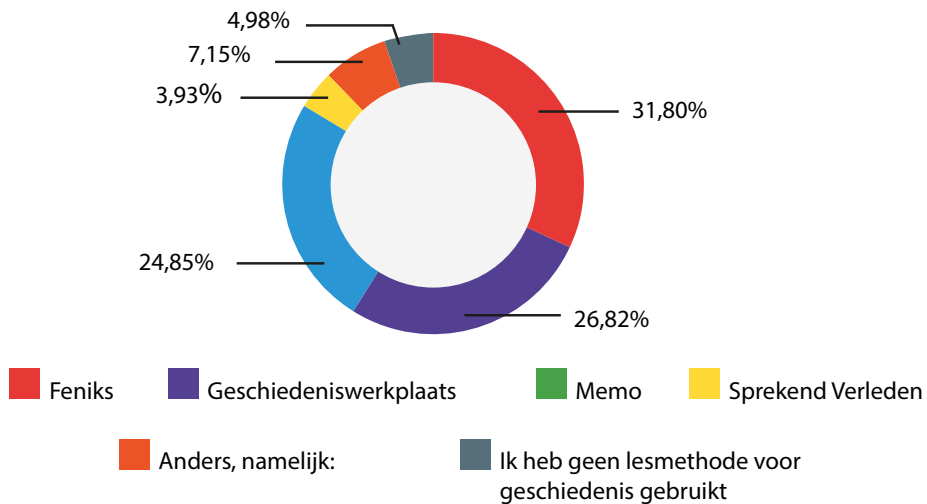
- We hebben de respondenten een aantal vragen gesteld over hun ervaringen met en waardering van **onderwijs** in het algemeen en met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog. Naast algemene vragen over het aantal jaren geschiedenisonderwijs dat de jongeren hebben gevolgd, of welke schoolboeken ze hebben (gehad) voor het vak geschiedenis, hebben we ook gevraagd naar hun attitudes ten opzichte van het geschiedenisonderwijs en de bijbehorende leermiddelen. De meeste respondenten geven aan dat ze momenteel of in het verleden het vak geschiedenis volgen of gevolgd hebben. De meesten hebben drie jaar geschiedenisonderwijs in het voortgezet onderwijs genoten (213 meisjes en 166 jongens). Het lijkt erop (zie figuur 9) dat gender geen invloed heeft op het kiezen voor het vak geschiedenis (het is dus geen 'jongensvak', zoals soms wordt verondersteld). Wat vinden de jongeren van het schoolvak geschiedenis? Een krappe meerderheid van 54% vindt het vak 'interessant', 49% zegt het 'boeiend' te vinden en 39% meent dat het vak geschiedenis heeft geholpen om de wereld beter te begrijpen. Daarentegen vindt 21% het vak 'vervelend' en 23% zelfs 'saai' (Q87).

Figuur 9: aantallen jongens en meisjes dat geschiedenis, mens&maatschappij of (geen van) beide schoolvakken heeft gevolgd of volgt.

- Op de vraag welke **schoolboeken** de jongeren hebben of hebben gehad tijdens de geschiedenislessen op school, komen met name drie lesmethodes naar voren die het meest gebruikt worden: *Feniks* (ThiemeMeulenhoff), *Geschiedeniswerkplaats* (Noordhoff Uitgevers) en

Memo (Malmberg) (figuur 10). Jongeren geven aan dat er in de geschiedenislessen veel wordt gewerkt met deze schoolboeken: 11% is het (zeer) eens met de stelling dat de schoolboeken niet zoveel worden gebruikt; 64% gebruikt de boeken voornamelijk om thuis te leren. Van de respondenten vindt 44% dat de lesmethode hielp om de geschiedenis beter te begrijpen, 29% acht de schoolboeken 'saai'.

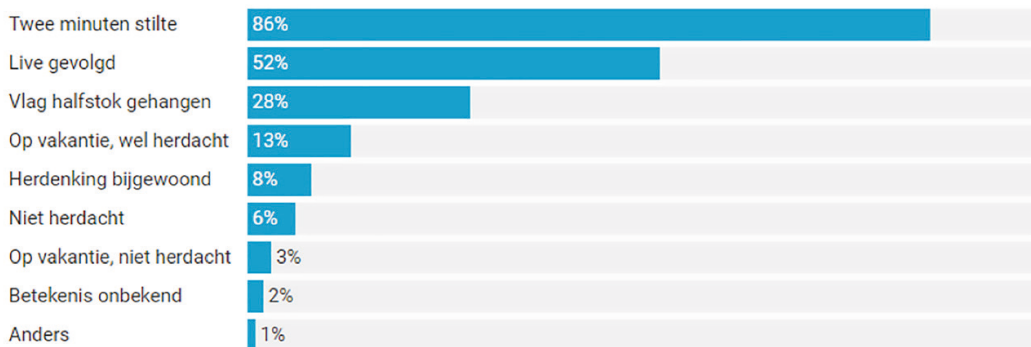

Figuur 10: meest gebruikte geschiedenis­schoolboeken (lesmethodes) volgens de respondenten

- Tijdens de Nationale Herdenking herdenken we jaarlijks op 4 mei de Nederlandse slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en van oorlogssituaties en vredesmissies na 1945. Het merendeel van de ondervraagde jongeren vindt de jaarlijkse **herdenking** van de slachtoffers van oorlogsgeweld op 4 mei belangrijk tot zeer belangrijk (75%, 1.130 respondenten). Op de vraag (Q97) of en hoe zij in 2017 hebben stilgestaan bij de Nationale Dodenherdenking, antwoordt 86% dat ze twee minuten stilte hebben gehouden. Ongeveer de helft van de jongeren heeft de ceremonie live gevolgd via de media of in persoon (zie tabellen 1.1 en 1.2). Ongeveer tien procent geeft aan geen aandacht te hebben besteed aan de herdenkingen.

Nationale Dodenherdenking

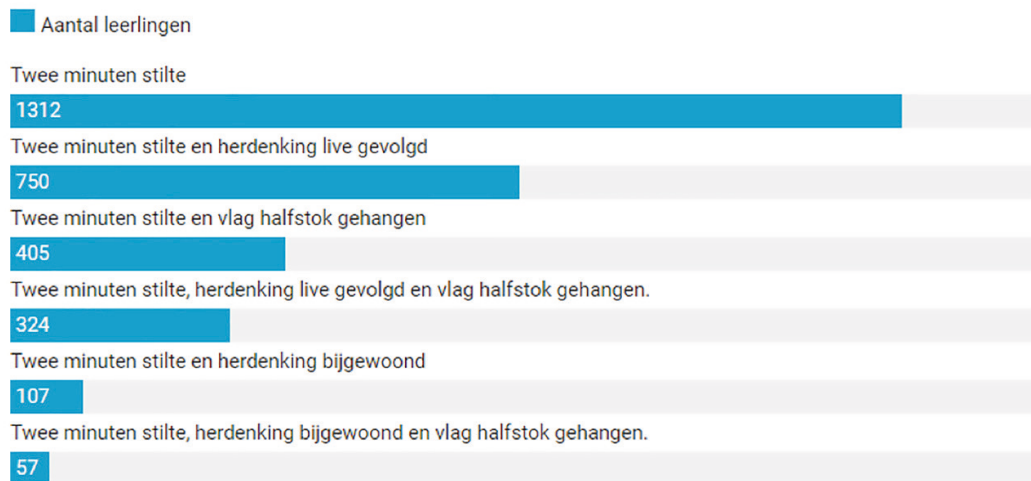
Wat hebben de ondervraagde jongeren gedaan in 2017 (percentages)

Tabel 1.1: activiteiten van ondervraagde jongeren tijdens de Nationale Dodenherdenking in 2017 (in percentages).

Nationale Dodenherdenking

Wat hebben de ondervraagde jongeren gedaan in 2017 (absolute aantallen)

Tabel 1.2: activiteiten van ondervraagde jongeren tijdens de Nationale Dodenherdenking in 2017 (in absolute aantallen).

Resultaten Nederland

- Met betrekking tot de historische aspecten van de bezettingsgeschiedenis van ons land en/of van enkele militaire aspecten van de Tweede Wereldoorlog vroegen we naar periodisering alsmede naar herkenning van een aantal namen en gebeurtenissen: 86% weet dat de oorlog in **1945** eindigde (9,2% heeft '1944' aangeduid, wat voor sommige regio's correct is). 92% Van de jongeren koppelt het **bombardement van Rotterdam** aan de oorlog, 45% herkent het begrip **Market Garden** als een gebeurtenis uit de Tweede Wereldoorlog, de **Prinses Irenebrigade** wordt door 13% herkend. Daarentegen meent 25% desgevraagd dat Aletta Jacobs een rol speelde in de oorlog, en 22% denkt datzelfde voor Lenin. Na de invasie van Nederland werd het parlement ontbonden. Het kabinet vluchtte naar Engeland en het Nederlandse landsbestuur werd vervangen door een Duits burgerlijk bestuur. Aan het hoofd kwam *Reichskommissar* Arthur Seyss-Inquart; hij werd op 29 mei 1940 geïnstalleerd. Wat weten jongeren over deze staatsrechtelijke kwesties? Allereerst vroegen we naar de naam Seyss-Inquart: 17% herkent **Arthur Seyss-Inquart** als een historisch personage uit de bezettingstijd. Daarentegen herkent 85% van de jongeren koningin Wilhelmina van een afbeelding.³⁸ Op de vraag (Q21) wat er gebeurde met de Tweede Kamer tijdens de Tweede Wereldoorlog, geeft ongeveer een kwart (26%) van de ondervraagde jongeren het juiste antwoord: de Tweede Kamer werd gesloten.
- Een van de thema's met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog en Nederland is '**collaboratie en verzet**'. Deze twee begrippen zijn van oudsher verbonden met de bezettingsgeschiedenis van ons land. Decennialang heeft deze klassieke morele dichotomie (tussen goed en fout, of verzet en collaboratie) het morele kader gevormd waarmee de Nederlandse ervaringen in de Tweede Wereldoorlog werden geïnterpreteerd. In de loop der jaren werd dit kader langzaam vervangen door een meer genuanceerde benadering van historisch denken over de oorlog: het begrip 'accommodatie' ontstond in het academische debat en er werden nieuwe onderzoeksmethoden en thema's geïntroduceerd, zoals de houding van de bevolking tijdens de oorlogsjaren of vergelijkingen met andere landen. Niettemin is het jaar 2018 door het Platform WO2 uitgeroepen tot het Jaar van Verzet: het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog zou nog altijd 'een bron van inspiratie' vormen, en 'de verhalen van en over het verzet uit deze periode kunnen ons helpen te reflecteren op- en leren om te gaan met de vraagstukken van nu'.³⁹ We vroegen in de survey - waarvan de dataverzameling plaatsvond vóór de lancering van dit Verzetsjaar - of jongeren vertrouwd zijn met de begrippen 'collaboratie en verzet', en of het inderdaad nog zo is dat het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog nog altijd 'een bron van inspiratie' levert. Het begrip **collaboratie** is – zo blijkt uit figuur 11 – inmiddels niet zo bekend: 62% van de jongeren weet niet wat het betekent.

³⁸ Het ging hier wel om twee verschillende soorten vragen: koppeling van een naam aan een tijdvak is een andere vaardigheid dan beeldherkenning van een persoon.

³⁹ <https://www.jaarvanverzet.nl/> (laatst geraadpleegd 4 mei 2018).

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

Figuur 11: antwoorden van de respondenten op de vraag Q77: *Wat betekent collaboratie?*

Op de vraag (Q78) wat **nationaalsocialisme** betekent, geeft 22% het correcte antwoord (figuur 12). Ongeveer acht van de tien jongeren koppelen dit begrip niet aan het antwoord 'het politieke programma van de partij van Hitler'. De bekendheid van het begrip **verzet** (volgens de antwoorden op de (open vraag) Q22 ('een groep Nederlanders in de Tweede Wereldoorlog noemde zichzelf 'het verzet'. Wat deden zij?')) is wat moeilijker te duiden. Veel antwoorden bevatten gemeenplaatsen als 'verzet tegen de Duitsers'.

Figuur 12: antwoorden van de respondenten op de vraag Q78: *Wat betekent 'nationaalsocialisme'?*

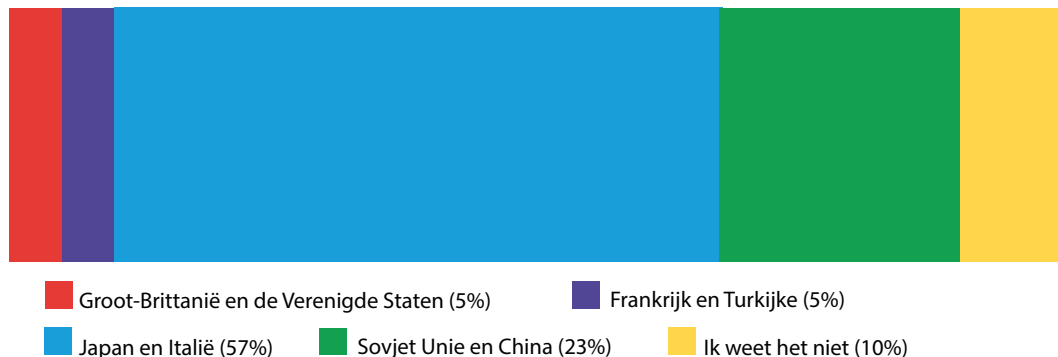

Een minderheid (23%) geeft concretere antwoorden, de meeste in de categorieën 'hulp aan Joden', 'hulp bij onderduiken', 'vechten' en 'drukken van kranten'. Het begrip **onderduiken** wordt door 98% wel correct geïdentificeerd. Als we jongeren een afbeelding voorleggen van een onderduiksituatie (Q50), zijn de scores wat lager (72%). Bij twee foto's van aspecten van de **Februaristaking** in 1941 blijkt dat jongeren deze specifieke gebeurtenis nauwelijks herkennen (maar onderduiken is een generieker begrip dan deze specifieke staking en mede daarom wellicht ook minder moeilijk te duiden of te herkennen). We lieten een afbeelding zien van het stakingspamflet dat werd verspreid vóór de staking en de (iconische) foto van de razzia op het Waterlooplein in Amsterdam na afloop, toen 425 joodse mannen werden opgepakt. De antwoorden op de vraag (Q54: Welke gebeurtenis zie je op afbeelding 7? Schrijf jouw antwoord in het kort op.) variëren enigszins van 'ik weet het niet' tot algemene reacties zoals 'staking' en 'verzet'. Een enkeling weet dat het hier de Februaristaking van 1941 betreft. Vervolgens legden we de jongeren - ten aanzien van het thema 'collaboratie en verzet' - een aantal namen en afbeeldingen van personen, plaatsen en gebeurtenissen voor. Wij vroegen hen om aan te geven of ze dachten dat deze namen, plaatsen en gebeurtenissen te maken hebben met de Tweede Wereldoorlog. De naam **Hannie Schaft** wordt door 28% van de jongeren gekoppeld aan de Tweede Wereldoorlog. Daarentegen weten 1.091 respondenten (72%) dat de **NSB** een Nederlandse politieke partij was die tijdens de oorlog met de Duitsers wilde samenwerken, maar de naam **Anton Mussert** wordt maar door 39% aan de Tweede Wereldoorlog gekoppeld. Een minderheid (46%) kan het juiste aantal **Nederlandse oorlogsvrijwilligers** bij de Duitse Wehrmacht of Waffen-SS noemen (Q19: *Hoeveel Nederlanders zijn bij het Duitse leger of de Waffen-SS gegaan tijdens de Tweede Wereldoorlog?*). De afbeelding van de vrouw die, omringd door mannen, een bord draagt met daarop de tekst '**moffenhoer**' levert weinig herkenning op bij jongeren (Q62: *Wat gebeurt er op afbeelding 11? Schrijf jouw antwoord in het kort op.*). Maar liefst 1073 respondenten (70,6%) geven foutieve of geen antwoorden op deze vraag (de meeste respondenten menen dat het hier gaat over 'NSB'ers' of 'Joden').

Resultaten Internationaal

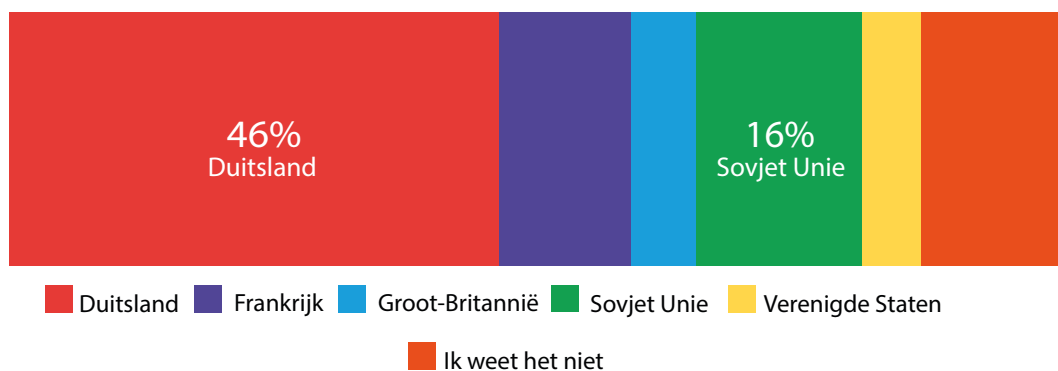
- Hoewel bijna alle staten in de wereld direct of indirect betrokken waren bij de Tweede Wereldoorlog, valt op dat Nederlandse jongeren relatief weinig weten van de internationale dimensie van het conflict. Internationale hoofdrolspelers tijdens de oorlog worden door een minderheid herkend. Als antwoord op de vraag (Q12) welke landen de belangrijkste **bondgenoten** van Nazi-Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog waren (figuur 13), geeft 57% het juiste antwoord. De vraag naar de belangrijkste **tegenstanders** van Nazi-Duitsland levert een hogere score op: 88% geeft aan dat het om Groot-Brittannië en de Verenigde Staten gaat. Een minderheid van 3% identificeert de Sovjet Unie als zodanig.

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

Figuur 13: antwoorden van de respondenten op de vraag Q12: *Welke landen waren de belangrijkste bondgenoten van Nazi-Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog?*

- Tegenstrijdige informatie levert vraag Q15 op (welk land heeft de meeste mensen verloren tijdens de Tweede Wereldoorlog?). 16% geeft hier het goede antwoord (Sovjet Unie) (figuur 14). Op de vraag naar welke drie landen het belangrijkste zijn geweest bij de bevrijding van Europa tijdens de Tweede Wereldoorlog, wordt de Sovjet Unie door 14% genoemd (vergeleken met Groot-Brittannië en de Verenigde Staten (beide genoemd door 32%).

Figuur 14: antwoorden van de respondenten op de vraag Q15: *Welk land heeft de meeste mensen verloren tijdens de Tweede Wereldoorlog?*

- Aan de hand van een aantal 'iconische'foto's uit de tijd van de Tweede Wereldoorlog probeerden we te meten in hoeverre jongeren belangrijke historische personages en gebeurtenissen uit deze periode herkenden. Het blijkt dat 36% Heinrich Himmler van een afbeelding herkent, terwijl 39% Winston Churchill kan identificeren. De foto (Q42) van een landingsoperatie op de

Deel 2. Resultaten: de Tweede Wereldoorlog (Nederland en Internationaal)

stranden van Normandië tijdens **D-Day** (juni 1944) wordt door het merendeel min of meer correct geïnterpreteerd (meest genoemde antwoorden zijn 'D-Day', 'vechten', 'Normandië', 'invasie', 'stranden'). Datzelfde geldt voor de (kleuren)foto van een bevrijdingsfeest: de meeste jongeren weten dat het hier om de '**bevrijding**' handelt. Moeilijker wordt het wanneer een afbeelding wordt getoond van een aanval van een Japans vliegtuig op een Amerikaans schip: een kwart van de ondervraagde jongeren weet dat het hier om een aspect van de oorlog in Azië gaat (en een enkeling dat het hier specifiek een '**kamikaze**'-actie betreft). De afbeeldingen van de ontplofte **atoombommen** worden duidelijk herkend: 74% van de jongeren duiden deze foto's correct, de helft daarvan noemt specifiek 'Hiroshima' en/of 'Nagasaki'. Dit alles lijkt aan te tonen dat jongeren over het algemeen minder bekend zijn met de niet-Europese beelden en aspecten van de Tweede Wereldoorlog. Behalve bij enkele iconische beelden van de oorlog zijn de scores hier duidelijk lager dan bij vragen over de Nederlandse context.

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

DEEL 3
RESULTATEN:
DE HOLOCAUST

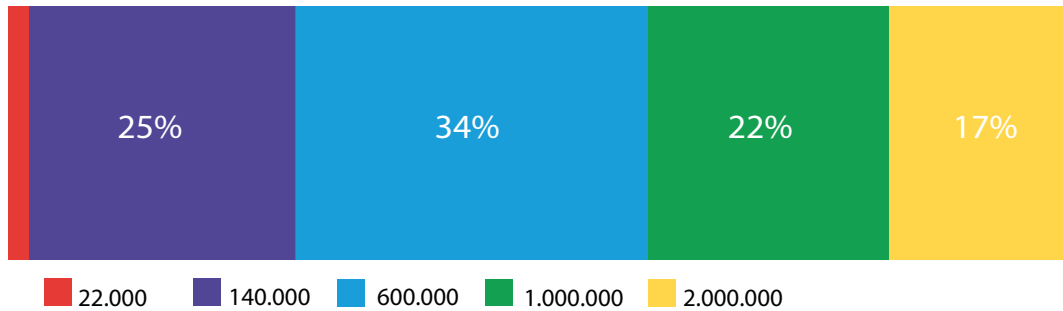
RESULTATEN HOLOCAUST

De systematische Jodenvervolging en genocide door de nazi's en hun bondgenoten vóór en tijdens de Tweede Wereldoorlog kostte het leven aan bijna 6 miljoen Europese Joden. De massamoorden vonden grotendeels plaats in vernietigingskampen in gaskamers en bij massa-executies door *Einsatzgruppen*. De meeste Joodse Nederlanders werden gedeporteerd naar de vernietigingskampen Auschwitz-Birkenau en Sobibór. Van de naar schatting 140.000 Joden die Nederland in mei 1940 telde, zijn er ongeveer 101.800 vermoord of door ziekte en uitputting om het leven gekomen. De deportaties begonnen in de zomer van 1942. Vanaf 14 juli 1942 werden Joden systematisch afgevoerd via kamp Kamp Westerbork. In de vragenlijst hebben we een aantal vragen gesteld over zowel de Nederlandse context van de Jodenvervolging als over de internationale dimensie van de genocide. In totaal hebben vijftien vragen van de enquête betrekking op de Holocaust.

- Als antwoord op de vraag Q9 (*In Nederland woonden aan het begin van de Tweede Wereldoorlog ongeveer 8,8 miljoen mensen. Hoeveel inwoners van Nederland waren in dat jaar van Joodse afkomst?*) geeft 25% van de respondenten het juiste antwoord (ongeveer 140.000) (zie figuur 15). De overgrote meerderheid van de jongeren overschat het aantal **Nederlandse Joden** aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog schromelijk: 34% meent dat er 600.000 Joden in ons land woonden, 22% komt op 1 miljoen uit en 17% zelfs op 2 miljoen. Deze inschattingsfout komt overeen met soortgelijke resultaten uit een Brits onderzoek uit 2016, waar 8,8% van middelbare scholieren meende dat voor de oorlog correct wist in te schatten dat minder dan één procent (0,75%) van de Duitse bevolking in 1933 van Joodse afkomst was. Meer dan 91% dacht dat het percentage Duitse Joden veel hoger was.⁴⁰ Zulke informatie is cruciaal, omdat, wanneer jongeren beseffen dat de Joodse populatie in West-Europese landen een minderheid betrof en dus niet een dominante bevolkingsgroep was, zij daarmee iets gemakkelijker het propagandistische karakter van de Nazi-ideologie kunnen onderkennen. Daarnaast kan een dergelijk inzicht meer informatie en een beter begrip van vergelijkbare uitsluitingsmechanismen in de huidige tijd bieden.

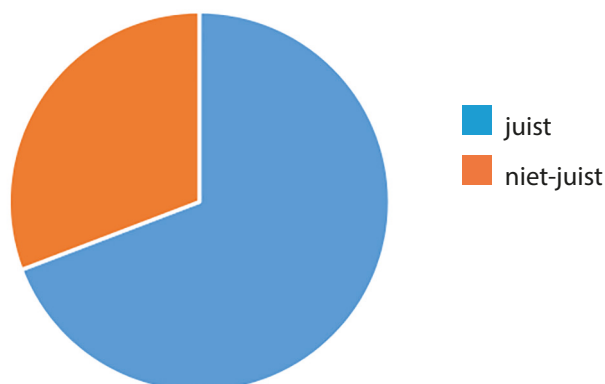
⁴⁰ Pettigrew et al., *What do students know and understand about the Holocaust? Evidence from English Secondary Schools* (London 2016), 126-127.

Figuur 15: antwoorden van respondenten op de vraag Q9: *Hoeveel inwoners van Nederland waren in 1940 van Joodse afkomst?*

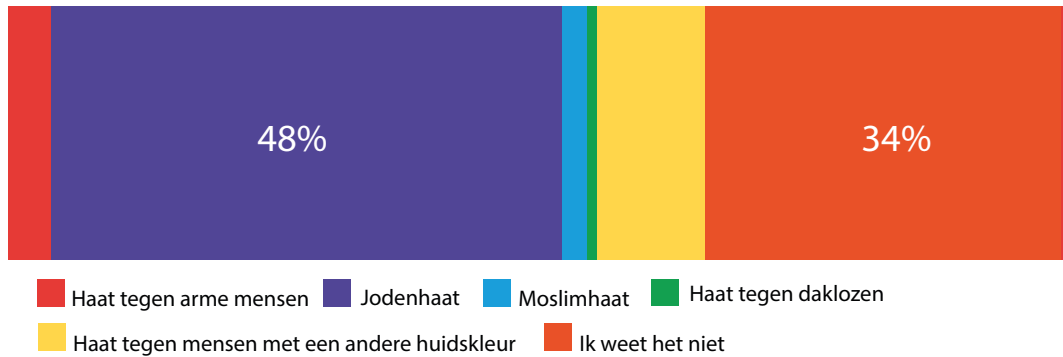
- Vervolgens komen we bij de vraag naar de betekenis van het begrip **Holocaust** (Q7: Wat betekent het begrip 'Holocaust?' Leg dit kort uit). Zoals te zien is in figuur 16 weet het merendeel van de respondenten het begrip Holocaust te koppelen aan begrippen als 'Joden', 'vervolging', 'vermoord'. In hun uitleg hebben we alle antwoorden die enigszins in de richting ging van een juiste uitleg goedgerekend, mits het antwoord specifiek betrekking had op de periode voor of tijdens de Tweede Wereldoorlog. Niettemin blijkt dat een derde van de jongeren geen idee heeft wat het begrip 'Holocaust' betekent en/of inhoudt (468 respondenten, meer dan 32%). Het begrip **antisemitisme** lijkt iets meer bekendheid op te leveren: 48% koppelt dit aan het juiste antwoord 'Jodenhaat' (zie figuur 17). Dat betekent dat meer dan de helft van de geënqueteerde jongeren dit begrip niet kent. Dat geldt ook voor de vraag (Q76) naar de definitie van '**genocide**': 67% kent dit begrip niet of niet goed.

Wat is de Holocaust

Figuur 16: verhouding tussen juiste en niet-juiste antwoorden van respondenten op de vraag Q7: *Wat betekent het begrip 'Holocaust'?*

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEDE WERELDOORLOG?

Figuur 17: antwoorden van respondenten op de vraag: *Wat betekent het begrip 'antisemitisme'?*

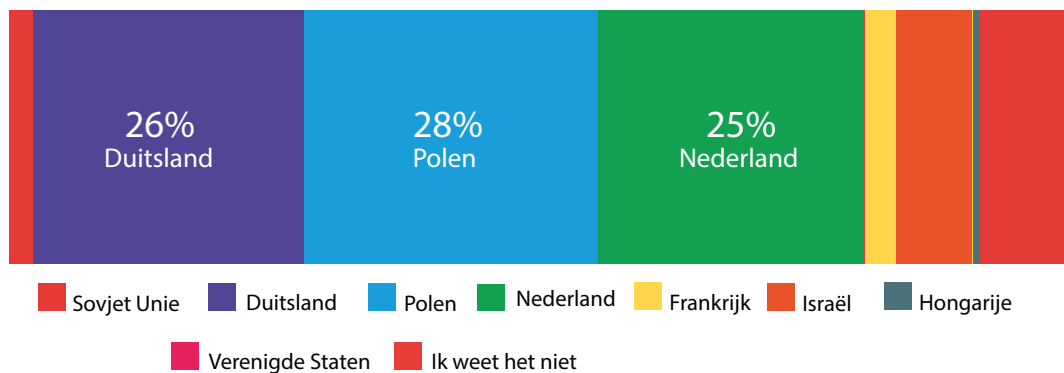
- Op de vraag (Q14) naar het aantal vermoorde Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog in Europa, weet bijna 60% van de jongeren het correcte aantal van ongeveer **6 miljoen** Joodse slachtoffers te noemen. Maar liefst 99% van alle respondenten herkent **Anne Frank** van een foto. Zoals te zien is op figuur 18 weten bijna alle jongeren wat de afbeelding voorstelt die we toonden bij Q44 (een 'davidster' of 'Jodenster'). Ook de foto (Q48) van een mensenmenigte die zich met koffers en andere bagage voor gereed staande treinwagons verdringen (in Westerbork), wordt goed herkend door de jongeren. Bijna iedereen geeft aan dat hier gaat om aanstaande 'deportaties', van 'Joden' (of andere vervolgte groeperingen), naar 'kampen' of vernietigingskampen'. Een van de voornaamste daders in dit verband (**Adolf Eichmann**) wordt door een minderheid van 34% van de jongeren gekoppeld aan de Tweede Wereldoorlog. Bovendien weten we niet of en in hoeverre de respondenten hem in verband kunnen brengen met de Holocaust.

Figuur 18: antwoorden (wordcloud van 20 woorden) van respondenten op de vraag Q44: *Wat zie je op afbeelding 2? Schrijf jouw antwoord in het kort op.*

- Ook geeft 70% van de jongeren het correcte antwoord op de vraag (Q37: *Wat betekent de tatoeage op de arm van de persoon in afbeelding 7?*), namelijk 'gevangenschap in Auschwitz-Birkenau'. Maar liefst 88% herkent op een afbeelding de toegangspoort tot het voormalige vernietigingskamp **Birkenau**. Waar het gaat om kennis van de Nederlandse Holocaustaspecten liggen de cijfers iets lager: Westerbork wordt door 79% van de jongeren gekoppeld aan de Tweede Wereldoorlog, De Hollandsche Schouwburg door 38%. Als het gaat om meer gedetailleerde kennis van de voornaamste slachtoffergroep (Q20: *Uit welk land kwamen de meeste van de Joodse slachtoffers die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn vermoord?*) komen de jongeren in de problemen. 418 respondenten (28%) weten dat een groot aantal van de omgekomen Joden in Oost-Europa woonde (figuur 19). En 12% associeert voormalig vernietigingskamp Treblinka met de Tweede Wereldoorlog; de overigen menen dat het niet bij deze geschiedenis hoort of zegt het niet te weten.

Figuur 19: antwoorden van respondenten op de vraag Q20: *Uit welk land kwamen de meeste van de Joodse slachtoffers die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn vermoord?*

- Dit alles lijkt een bevestiging van het beeld dat in eerdere onderzoeken naar voren is gekomen: de Holocaust wordt in het West-Europese (geschiedenis)onderwijs vanuit een West-Europees perspectief getoond.⁴¹ De gebeurtenissen in Oost-Europa spelen geen of geen belangrijke rol in het gepresenteerde beeld. Sinds de jaren negentig zijn gebeurtenissen die plaatsvonden in Oost-Europa echter essentiële onderdelen van het onderzoek naar de Holocaust. Dat betekent dat de 'Holocaust by bullets' (de massa-executies in Polen en de Sovjet-Unie, evenals het bestaan van vernietigingskampen zoals Chelmno, Belzec, Sobibór en Treblinka geleidelijk aan meer bekendheid

⁴¹ Zie o.a. Van Berkel, *Plotlines of Victimhood. The Holocaust in German and Dutch History Textbooks, 1960-2010* (PhD-thesis Erasmus University Rotterdam 2017), Sandkühler, 'Nach Stockholm: Holocaust-Geschichte und Historische Erinnerung im neueren Schulgeschichtsbuch für die Sekundarstufen I und II', *Zeitschrift für Geschichtsdidaktik*, Heft 11 (2012).

hebben gekregen. De meeste slachtoffers waren immers Joden (en andere bevolkingsgroepen) uit Oost-Europa. Auschwitz-Birkenau blijft echter het centrale referentiekader voor de Holocaust. Jongeren lijken meer te weten over de Holocaust dan over algemene aspecten van de Tweede Wereldoorlog. Zoals blijkt uit figuur 20 liggen de gemiddelde scores van Holocaust-gerelateerde antwoorden hoger dan bij niet-Holocaust-gerelateerde antwoorden.

Percentage goede antwoorden

Het berekende percentage goede antwoorden naar gemiddelde scores per thema, exclusief vraag 8.

Figuur 20: percentage goede antwoorden van respondenten op Holocaust-gerelateerde vragen en algemene vragen over de Tweede Wereldoorlog.

DEEL 4 KENNISBRONNEN EN CORRELATIES

KENNISBRONNEN

In het in 2015 (door Kenniscentrum Oorlogsbronnen) gepubliceerde onderzoek naar de Nederlandse belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog, valt te lezen dat volwassen respondenten aangaven dat documentaires op televisie voor hen de belangrijkste bron van informatie vormden over de Tweede Wereldoorlog. Naast deze documentaires werden historische films en series genoemd als belangrijke bron, gevolgd door familieverhalen en persoonlijke gesprekken. Geschiedenisboeken werden zeer beperkt genoemd als kennisbron. Alleen diegenen die aangaven in geschiedenis en/of oorlog geïnteresseerd te zijn, noemden naast documentaires ook geschiedenisboeken en musea als voornaamste bronnen van kennis over de oorlog.⁴² In het onderhavige onderzoek wilden we te weten komen waar jongeren hun kennis over de Tweede Wereldoorlog vandaan halen.

- Bij Q94 legden we de jongeren de volgende vraag voor: *hoe kom jij aan jouw kennis van de Tweede Wereldoorlog?* We gaven de jongeren de keuze uit een aantal kennisbronnen: films, games, boeken en stripboeken, familie of andere ooggetuigen, schoollessen en schoolboeken, musea en voormalige kampen, musicals en voorstellingen. De antwoorden staan grafisch aangegeven in figuur 21. Wat opvalt is dat 56% van de respondenten aangeeft dat **schoollessen en schoolboeken** belangrijke kennisbronnen zijn over de Tweede Wereldoorlog (40% plaatst deze op nummer 1 en 16% op nummer 2). Een ongeveer even groot aantal (56%) geeft aan dat ook **films** belangrijke kennis over de oorlog opleveren. Voor 27% van de jongeren zijn familieverhalen, ooggetuigeverslagen en/of gastsprekers belangrijke bronnen. Games zijn voor 22% de belangrijkste kennisbronnen, meer dan musea en herinneringsinstellingen (22%), boeken en stripboeken (13%) en musicals en voorstellingen (3%). Meer dan driekwart van de jongeren (77%) ervaart musicals en voorstellingen en games als de minst belangrijke kennisbron over de Tweede Wereldoorlog.

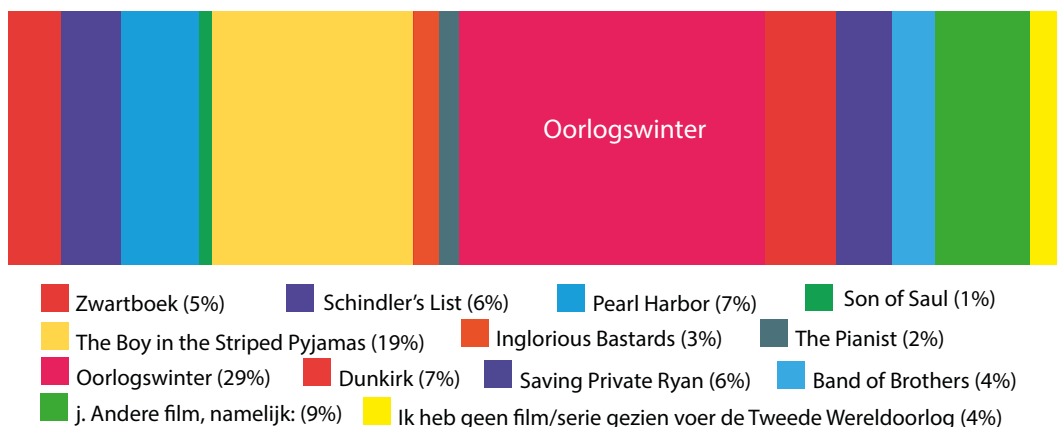
42 De Nederlandse belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog. Hedendaagse interesse en informatiebronnen (Kenniscentrum Oorlogsbronnen 2015) (<https://www.oorlogsbronnen.nl/sites/default/files/Rapport%20De%20Nederlandse%20belangstelling%20voor%20de%20Tweede%20Wereldoorlog.pdf>), 8.

Figuur 21: antwoorden op de vraag Q94: hoe kom jij aan jouw kennis van de Tweede Wereldoorlog? Zet de volgende woorden op volgorde, bovenaan (1) is het meest belangrijk en onderaan (7) is het minst belangrijk.

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

- We hebben vervolgens gevraagd aan de jongeren welke films ze kennen over de Tweede Wereldoorlog (Q64: *Welke van de volgende films of series heb je gezien over de Tweede Wereldoorlog?*). Uit de antwoorden (figuur 22) komt naar voren dat de jongeren twee films met name noemen: *Oorlogswinter* (een film van regisseur Martin Koolhoven uit 2008 naar het boek van Jan Terlouw uit 1972) (genoemd door 1.125 respondenten of 74%) en *The Boy in the Striped Pyjamas* (een film uit 2008 geregisseerd door Mark Herman en gebaseerd op de gelijknamige roman van John Boyne) (genoemd door 738 respondenten of 49%). Andere films of documentaires spelen een geringe rol. Tien procent van de ondervraagden geeft aan geen film gezien te hebben over de Tweede Wereldoorlog; deze groep – ogenschijnlijk niet bijzonder geïnteresseerd in deze geschiedenis - scoort ook aanzienlijk slechter in de totaalscore.

Figuur 22: antwoorden op de vraag Q64: *Welke van de volgende films of series heb je gezien over de Tweede Wereldoorlog? Je kan meerdere antwoorden selecteren.*

- Een deel (meer dan twintig procent) van de jongeren geeft aan nog nooit een museum of herinneringscentrum over de Tweede Wereldoorlog te hebben bezocht. De meest bezochte instellingen/musea zijn weergegeven in tabel 2, waarbij moet worden aangetekend dat in verband met deze cijfers rekening dient te worden gehouden met de geografische gegevens van de respondenten: niet voor iedere school is het doenlijk om een excursie naar bijvoorbeeld Amsterdam, Westerbork of Vught te organiseren.

# Field			
14	Ik heb geen museum over de Tweede Wereldoorlog bezocht	21,54%	555
9	Anne Frankhuis Amsterdam	16,34%	421
4	Herinneringscentrum Kamp Westerbork	12,57%	324
3	Oorlogsmuseum Overloon	8,11%	209
1	Verzetsmuseum Amsterdam	7,61%	196
13	I. Ander museum, namelijk:	7,22%	186
2	Hollandsche Schouwburg	4,85%	125
6	Nationaal Monument Kamp Vught	4,31%	111
			2.577

Tabel 2: meest gegeven antwoorden van respondenten op de vraag Q79: *Welke van de volgende musea over de Tweede Wereldoorlog heb je wel eens bezocht? Je kan meerdere antwoorden selecteren.*

- Ook vroegen we naar de perceptie van de jongeren van het bezoek aan een **museum of herinneringscentrum** over de Tweede Wereldoorlog (Q80). Ongeveer de helft van de respondenten gaf aan het bezoek 'verdrietig' te vinden (49%), tien procent vond het bezoek 'saai'. Meer dan de helft (59%) meent dat het bezoek hen heeft geholpen om 'de oorlog beter te begrijpen'. Minder dan de helft (47%) is van mening dat een bezoek aan museum of herinneringscentrum over de Tweede Wereldoorlog 'de geschiedenis levend maakt'.
- Een meerderheid (63%) heeft wel eens een **ooggetuige** (Q81 en 82) horen vertellen over de Tweede Wereldoorlog of de Holocaust (een grootouder, een gastspreker voor de klas of een gids bij een museum). Hier ervoer het merendeel deze getuigenis als 'verdrietig' (69%), en als een manier om de oorlog beter te begrijpen (66%). Iets meer dan zestig procent meende dat hierdoor de geschiedenis levend werd gemaakt; bijna niemand van de jongeren vond een dergelijk ooggetuigenverslag 'saai' (4%).
- Ongeveer 36% van de ondervraagde jongeren heeft wel eens een **voormalig concentratie- of vernietigingskamp** bezocht; 64% nog nooit (Q83 en 84). Van degenen die een dergelijk bezoek hebben afgelegd kwalificeert een meerderheid het bezoek als 'verdrietig' (53%), 65% vond dat het hen hielp de oorlog beter te begrijpen, 61% meende dat de geschiedenis hierdoor levendiger werd en een minderheid van 9% vond het bezoek 'saai'.
- We waren eveneens benieuwd of het commerciële succes van de musicalvoorstelling **Soldaat van Oranje** wordt gedeeld door de ondervraagde jongeren. Soldaat van Oranje is gebaseerd op het verhaal van de Nederlandse verzetsstrijder Erik Hazelhoff Roelfzema. De musical ging in 2010 in première en is inmiddels de langstlopende theaterproductie ooit in Nederland; meer dan twee miljoen bezoekers hebben de musical bijgewoond. Van de ondervraagde jongeren hebben er 145

de voorstelling bezocht (10%). Een meerheid daarvan (75%) vond de voorstelling heel mooi en interessant en heeft het historische verhaal van Soldaat van Oranje goed begrepen (ook 75%); een minderheid meent dat het hier over een liefdesaffaire gaat.

Correlaties en resultaten

- **Scores algemeen:** de onderhavige enquête over kennis en kennisbronnen Tweede Wereldoorlog bevat in totaal 83 vragen (subvragen en onderdelen van vragen niet meegerekend). Deze vragen kunnen we als volgt opsplitsen: 23 vragen gaan over algemene aspecten van de Tweede Wereldoorlog, 20 vragen betreffen de Holocaust, 17 gaan over het onderwijs en 13 vragen hebben betrekking op media, herdenkingen en overige kennisbronnen. De overige (10) vragen hebben betrekking op de persoonlijke omstandigheden van de jongeren. In sommige vragen zijn meer items opgenomen en kunnen dus meer punten per vraag worden toegekend. Dat betekent, dat als we de antwoorden op de kennisvragen over de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust gaan beoordelen op juistheid, dat we – wanneer alle correcte antwoorden één punt opleveren – er in totaal 47 punten te behalen zijn bij juiste beantwoording. Als we de uiteindelijke resultaten van de kennismeting bekijken, dan zien we dat bij een cesuur van 24,39 (de cesuur is de score bij een toets of meting waarboven men een voldoende resultaat heeft behaald voor die toets) op 47 te behalen punten, de gemiddelde score net een voldoende zou opleveren (afgerond). Daarvoor worden alleen de antwoorden van de meerkeuzevragen meegeteld (een goed antwoord levert telkens een score van 1 punt op). De beoordeling van de open vragen is steeds besproken in delen 2 en 3 van deze rapportage.
- Als we de totale gemiddelde score bekijken (tabel 3), dan zien we dat de jongeren gemiddeld maar net een voldoende halen (score van 24,93 punten). Als we deze scores uitsplitsen naar **gender, leeftijd en opleidingsniveau** (tabellen 4.1-4.3), dan zien we dat de vmbo-leerlingen gemiddeld lager scoren dan de havo- en vwo-leerlingen. Dat is niet verwonderlijk, gezien het al eerder gemoreerde feit dat het vak geschiedenis in geen enkele sector van het vmbo een verplicht vak is. Wel is het een keuzevak in de sector Zorg en Welzijn (echter slechts 1% van de bb- en kb-leerlingen doet examen in het vak geschiedenis, voor gtl ligt dit percentage op 37). Op havo en vwo volgen leerlingen drie jaar geschiedenis in de onderbouw, en is het vak aanwezig in twee van de vier profielen (50% van alle vwo-leerlingen en 65% van alle havo-leerlingen doen examen in het vak geschiedenis).⁴³ Hoewel geschiedenis niet langer kan worden gezien als een 'jongensvak' (zie figuur 9), scoren jongens hoger dan meisjes. Ook neemt de gemiddelde score toe per **leeftijd**: jongeren onder 15 jaar scoren lager dan jongeren ouder dan 15 jaar. Deze verschillen in scores zijn statistisch significant.

⁴³ Zie <http://tule.slo.nl/OrientatieOpJezelfEnWereld/F-L5253.html> en De Tweede Wereldoorlog in het curriculum (SLO, 2018), 25 e.v. en <http://downloads.slo.nl/Repository/geschiedenis-vakspecifieke-trendanalyse-2016.pdf>, 25.

	Minimum	Maximum	Gemiddelde	Standaard Deviatie	Aantal respondenten
Gemiddelde totaalscore	5,00	47,00	24,93	7,07	1519

Tabel 3: totale gemiddelde score van alle respondenten (totaalscore=47)

Gemiddelde score per geslacht

	Score	Aantal
Man	26.22	748
Vrouw	23.69	771

Tabel 4.1: totale gemiddelde score per gendergroep (totaalscore=47)

Gemiddelde score en leeftijd

Jonger dan 15	23.7
Ouder dan 15	29.17

Tabel 4.2: totale gemiddelde score respondenten per leeftijdsgroep (totaalscore=47)

Gemiddelde scores per niveau

Vmbo bk	19.48
Vmbo g/t	22.75
Havo	25.99
Vwo	26.81
Mbo	24.03

Tabel 4.3: totale gemiddelde score per opleidingsniveau (totaalscore=47)

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

- Scores en persoonlijke achtergrond:** jongeren die hun afkomst als 'niet-Nederlands' aangeven (244 respondenten) scoren gemiddeld lager dan jongeren die aangeven 'van Nederlandse afkomst' te zijn (1275 respondenten). De gemiddelde score van de eerstgenoemde groep is 23,8, de gemiddelde score van de tweede groep is 25,2. Als we kijken naar de scores per postcode (tabel 5) dan zien we grote verschillen tussen de scores per regio. Het is echter gepast om met deze gegevens voorzichtig om te springen; de aantallen respondenten variëren aanzienlijk, evenals de opleidingsniveaus per regio. Bovendien hebben niet alle respondenten een postcode ingevuld. Niettemin zien we dat er grote regionale verschillen zijn in kennis over de Tweede Wereldoorlog. Het is aan te bevelen dit in een vervolgonderzoek nader te bestuderen.

		Minimum	Maximum	Gemiddelde	Aantal respondenten
Provincie	DR	9.00	44.00	25.36	70
	FL	18.00	41.00	29.50	2
	FR	19.00	36.00	27.83	42
	GL	9.00	41.00	27.32	176
	GR	5.00	39.00	25.38	156
	LB	13.00	33.00	23.02	42
	NB	7.00	41.00	21.66	103
	NH	6.00	45.00	25.01	378
	OV	7.00	37.00	22.14	85
	UT	11.00	39.00	20.60	10
	ZH	8.00	47.00	25.79	284
	ZL	12.00	40.00	25.46	90

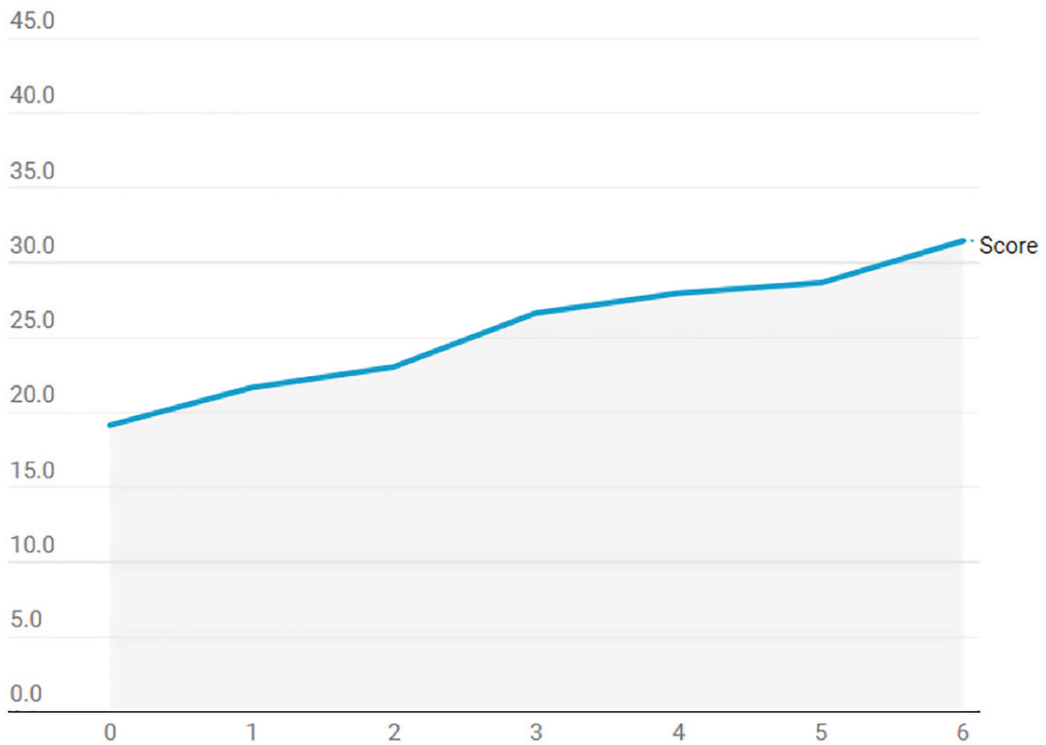
Tabel 5: totale gemiddelde score respondenten per regio (totaalscore=47)

- Scores en ooggetuigen of bezoek aan musea, herinneringscentra, ooggetuigen:** er lijkt sprake te zijn van een positieve relatie tussen het bezoeken van musea, herinneringsinstellingen of voormalige concentratiekampen en de gemiddelde score. De jongeren die een dergelijke herinnerings- of herdenkingsinstelling hebben bezocht (en/of een ooggetuigeverslag hebben gehoord) scoren gemiddeld meer dan vier punten hoger in de kennismeting (27,7 tegen 23,2). Er zijn echter geen controlevariabelen toegepast, dus we weten niet in hoeverre leeftijd, motivatie, geografische locatie of sociaal-emotionele factoren hierbij een rol spelen. Het is eveneens mogelijk dat jongeren die al geïnteresseerd zijn in de Tweede Wereldoorlog deze erfgoedlocaties hebben bezocht.

- **Scores en onderwijs:** jongeren scoren beter naarmate ze gedurende langere tijd geschiedenislessen hebben gevolgd in het voortgezet onderwijs (figuur 23). Het onderwijs (inclusief het gebruik van leermiddelen) komt naar voren als een indicator voor een hogere gemiddelde kennisscore, zeker wanneer de jongeren aangeven dit als voornaamste bron van kennis te beschouwen. Met meer dan 95% zekerheid valt te zeggen dat er een correlatie is tussen de behaalde score en het aantal gevolgde jaren geschiedenis. Per jaar geschiedenis neemt de score met 2,03 toe.

Score en het volgen van geschiedenis

De gemiddelde score van jongeren vergeleken met hoeveel jaar men het vak geschiedenis heeft gevolgd.

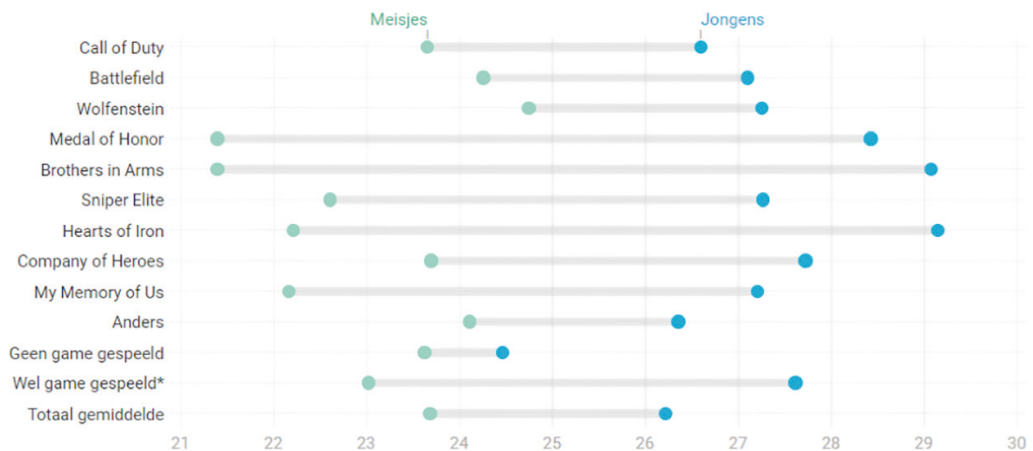
Figuur 23: gemiddelde score van respondenten in verhouding tot het aantal schooljaren met het vak geschiedenis

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

- **Scores en andere activiteiten:** een groot aantal van de ondervraagde jongeren geeft aan wel eens of regelmatig games over de Tweede Wereldoorlog te spelen. Maar liefst 2.247 keer werden de in de vragenlijst aangegeven (verschillende) games aangekruist (sommige respondenten gaven aan meer dan één game te hebben gespeeld), waarbij *Call of Duty*, *Battlefield*, *Wolfenstein*, *Sniper Elite*, *Medal of Honor* en *Brothers in Arms* de populairste zijn (versies die over WO2 gaan). Een aantal van 676 jongeren geeft aan nog nooit een game over de Tweede Wereldoorlog te hebben gespeeld (151 jongens (20%) en 525 meisjes (68%)). Zoals ook blijkt uit figuur 24 spelen jongens vaker en meer games over de Tweede Wereldoorlog. Er lijkt ook een positief verband tussen de gemiddelde scores op de kennisvragen en bekendheid met de games; al blijkt uit dit onderzoek niet welke verband dat precies betreft.

Games over de Tweede Wereldoorlog

Verschillen in scores tussen de ondervraagde jongens en meisjes

*berekend ongewogen gemiddelde

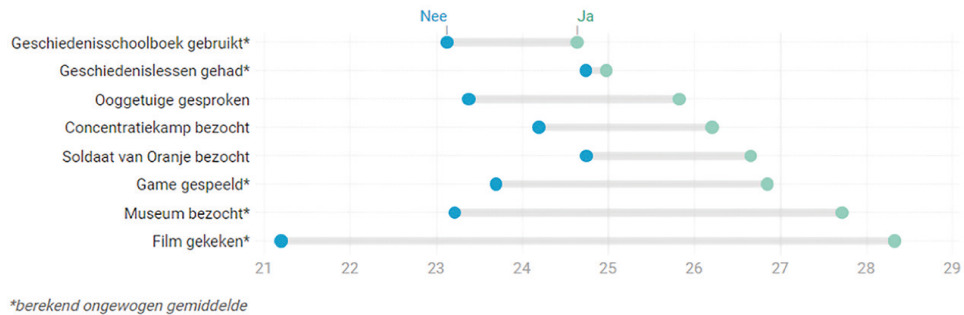
Figuur 24: verschillen in gemiddelde scores van jongens en meisjes in verhouding tot het spelen van games

- **Scores en herdenkingen en andere activiteiten:** er lijkt er een positieve relatie te zijn tussen het kennisniveau van jongeren over de Tweede Wereldoorlog en het deelnemen aan herdenkingen: de gemiddelde score van jongeren die actief betrokken zijn bij de 4 mei-herdenking is 25,6%; jongeren die niet hebben deelgenomen aan de herdenkingen scoren veel lager: 21%. Zoals blijkt uit figuur 25 geldt dit ook voor het aangaan van andere publieke of persoonlijke activiteiten met betrekking tot dit thema. Ook hier dient men voorzichtig te zijn met de interpretatie van de gegevens: de geografische, niveau- en/of gender-verschillen kunnen hier een rol spelen, evenals het feit dat reeds

gemotiveerde en geïnteresseerde jongeren eerder geneigd zullen zijn activiteiten te ondernemen die te maken hebben met de Tweede Wereldoorlog. Bovendien weten we niet in welke mate familie verhalen en onderwijsactiviteiten een rol hebben gespeeld. Ook hier is vervolgonderzoek van belang.

Activiteiten

De gemiddelde scores van de ondervraagde jongeren en hun activiteiten omtrent de Tweede Wereldoorlog

Figuur 25: verschillen in gemiddelde scores van jongens en meisjes in verhouding tot het spelen van games

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

DEEL 5 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

Dit onderzoek betreft een eerste landelijke meting van de kennis van jongeren in het voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs over de Tweede Wereldoorlog. Daarnaast zijn jongeren bevraagd naar de herkomst van die kennis. De belangrijkste conclusies:

- Een meerderheid van de ondervraagde jongeren blijkt **geïnteresseerd** tot zeer geïnteresseerd te zijn in de Tweede Wereldoorlog (56%). Meer dan de helft van de jongeren vindt het goed dat er op scholen tijd wordt besteed aan de Tweede Wereldoorlog.
- De kennis van jongeren over de Tweede Wereldoorlog neemt toe naarmate ze langer (geschiedenis) **onderwijs** hebben gevolgd. Havo/vwo-leerlingen scoren hoger dan vmbo- en mbo-leerlingen.
- Sommige **iconische** beelden worden uitermate goed herkend door jongeren: *koningin Wilhelmina*, *Anne Frank*, een *dauidster*, deportaties uit *Westerbork*, *Auschwitz-Birkenau*.
- De **kennis** van jongeren over de Tweede Wereldoorlog laat over het algemeen te wensen over. Indien ervan uit wordt gegaan dat alle vragen even belangrijk zijn en daarom een gelijk gewicht toegekend krijgen, leveren de gemiddelde scores nauwelijks een voldoende op, waarbij er sprake lijkt te zijn van grote regionale verschillen. Vmbo-leerlingen scoren gemiddeld lager dan de havo- en vwo-leerlingen. Jongens scoren beduidend hoger dan meisjes. Jongeren onder 15 jaar scoren (veel) lager dan jongeren ouder dan 15 jaar. Nogmaals dient te worden onderstreept dat dit onderzoek beperkt is tot het kennisniveau van jongeren, en dat er niet is gevraagd naar inzicht in, toepassing, analyse, synthese of evaluatie van deze kennis.
- Een meerderheid van de jongeren meent dat er **lessen** kunnen worden geleerd uit de Tweede Wereldoorlog. Welke lessen dat zijn weten niet via de uitkomsten van dit onderzoek. Een kwart van de jongeren vindt dat in de geschiedenislessen men meer aandacht zou moeten besteden aan andere onderwerpen (zoals aan het terrorisme of aan hedendaagse oorlogen) dan aan de Tweede Wereldoorlog.
- Driekwart van de ondervraagde jongeren vindt de jaarlijkse **herdenking** van de slachtoffers van oorlogsgeweld op 4 mei belangrijk tot zeer belangrijk. Ongeveer tien procent geeft aan geen aandacht te hebben besteed aan de herdenkingen.
- Als jongeren aan de Tweede Wereldoorlog denken, denken ze vooral aan de **Holocaust**. Kennis van militaire aspecten van de oorlog, de geschiedenis van de bezetting van Nederland, (sommige) historische personages en veel **begrippen** die een belangrijke rol spelen in de geschiedenis van de oorlog (zoals *collaboratie*, *verzet* of *nationaalsocialisme*) zijn niet of nauwelijks bekend. Jongeren weten meer over de Holocaust dan over andere aspecten van de Tweede Wereldoorlog.
- Jongeren hebben een overweldigend **West-Europees perspectief** op de oorlog en de Holocaust: de rol van de Sovjet Unie in de strijd tegen het nazisme of de vervolgingen in Oost-Europa zijn nagenoeg onbekend.

- De meerderheid van de jongeren lijkt onvoldoende op de hoogte van de historische context van de vervolging van de Nederlandse **Joden**. Velen weten niet wat de begrippen *Holocaust*, *antisemitisme* of *genocide* inhouden.

Kennisbronnen

- De meeste jongeren ervaren **schoollessen en schoolboeken** en **films** als hun belangrijkste bronnen van kennis over de Tweede Wereldoorlog. De populairste oorlogsfilms zijn *Oorlogswinter* en *The Boy in the Striped Pyjamas*.
- Iets meer dan de helft van de jongeren vindt het schoolvak geschiedenis 'interessant'. Niettemin meent slechts een minderheid dat het vak geschiedenis hen heeft geholpen om de wereld beter te begrijpen. Daarentegen vindt 21% het vak 'vervelend' en 23% zelfs 'saai'. **Schoolboeken** worden veel gebruikt in de geschiedenislessen of om thuis te leren. Van de respondenten acht 29% de schoolboeken 'saai'.
- Bijna tachtig procent van de jongeren heeft wel eens een **museum** of **herinneringscentrum** bezocht. De meest bezochte instellingen/musea zijn het Anne Frankhuis, Westerbork, het oorlogsmuseum Overloon en het Verzetsmuseum Amsterdam. Een minderheid van 10% heeft de voorstelling *Soldaat van Oranje* bezocht.
- Ongeveer 36% van de ondervraagde jongeren heeft wel eens een **voormalig concentratie- of vernietigingskamp** bezocht. Veel jongeren ervaren het bezoek aan een **museum** of **herinneringscentrum** over de Tweede Wereldoorlog als 'verdrietig', maar niet als 'saai'. Bijna 60% van de respondenten meent dat het bezoek hen heeft geholpen om 'de oorlog beter te begrijpen'.
- Een meerderheid (63%) heeft wel eens een **ooggetuige** horen vertellen over de Tweede Wereldoorlog en/of de Holocaust. Het merendeel ervoer een dergelijke getuigenis als 'verdrietig' (69%), en als een manier om de oorlog beter te begrijpen (66%). Bijna niemand van de jongeren vond een dergelijk ooggetuigeverslag 'saai' (4%).
- Games, musea en herinneringsinstellingen, boeken en stripboeken en musicals en voorstellingen worden door minder dan één op de vijf jongeren genoemd als kennisbronnen over de oorlog. Meer jongens dan meisjes spelen games over de Tweede Wereldoorlog.

AANBEVELINGEN:

1. Ga uit van wat jongeren weten of niet weten over de Tweede Wereldoorlog:

- De resultaten van dit onderzoek wijzen erop dat het huidige kennisniveau van jongeren de aandacht verdient van beleidsmakers uit de WO2-sector en het onderwijs. De kennis van jongeren over algemene en militaire aspecten van de Tweede Wereldoorlog en van de geschiedenis van de bezetting van Nederland tussen 1940 en 1945 is beperkt. Datzelfde geldt voor de historische context van de Holocaust (hoewel jongeren de Tweede Wereldoorlog in eerste instantie hiermee associëren). Met een nauwkeuriger zicht op beperkingen en onvolkomenheden in de kennis van jongeren over de Tweede Wereldoorlog kunnen professionals in het onderwijs, musea en herinneringsinstellingen vanuit hun educatieve uitgangspunten en museale projecten hopelijk passender ondersteuning bieden aan de totstandkoming van een beter begrip ten aanzien van het thema.
- De breed gedeelde wens om de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in herinnering te houden sluit nauw aan bij een van de speerpunten in het regeerakkoord: 'meer aandacht voor de Nederlandse cultuur, identiteit en geschiedenis'. Om hieraan te kunnen voldoen, dient rekening gehouden te worden met het feit dat de geschiedenis van de oorlog langzaam maar zeker 'gehistoriseerd' raakt. Meer specifiek staat in het regeerakkoord: "*We vinden het belangrijk de kennis over onze gedeelde geschiedenis, waarden en vrijheden te vergroten. Deze maken ons tot wat we samen zijn. ... Het is van groot belang dat we die historie en waarden actief uitdragen (p. 19)*".⁴⁴ *Het is in dit verband van belang dat jongeren diepere en meer **wezenlijke kennis** en begrip hebben van de historische context, conceptuele kennis en lange termijn-betekeningen van de Tweede Wereldoorlog. Dat vereist vertrouwdheid met begrippen als 'fascisme', 'nationaalsocialisme', 'aanpassing', 'collaboratie', 'verzet' of 'ontwrichting van de rechtsstaat'.*

2. Besteed meer aandacht aan de internationale en langere termijn-dimensies van de Tweede Wereldoorlog:

- Versterk de internationale contextualisering van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog zonder deze uitsluitend te beperken tot een West-Europees perspectief in het geschiedenisonderwijs en/of educatieve programma's en/of uitgangspunten van musea en overige instellingen. De Tweede Wereldoorlog was een internationaal conflict, met zowel nationale als transnationale gebeurtenissen en gevolgen. Een geïsoleerde focus op de nationale perspectieven belemmert een optimaal begrip van de wezenlijke internationale samenhang. Bovendien lijkt de betekenis van de Tweede Wereldoorlog voor de constellatie van de huidige wereldorde bij veel jongeren onvoldoende bekend: De vraag rijst in hoeverre jongeren notie hebben van het feit dat supranationale instituten als de Verenigde Naties en de Europese Unie alsmede de staat Israël hun

---

⁴⁴ *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord 2017 – 2021 (VVD, CDA, D66 en ChristenUnie), 19.*

wortels hebben in de gebeurtenissen en ervaringen van de jaren dertig en veertig.

- Ontwikkel nieuw **educatief materiaal** dat met name de internationale dimensies van het conflict en de vervolgingen weergeeft, alsmede de verwevenheid en parallellen van de Nederlandse bezettingsgeschiedenis met andere landen. Tentoonstellingsmateriaal en/of educatieve projecten kunnen worden ontwikkeld in relevante musea, herdenkings- en herinneringsinstellingen in Nederland waarbij internationale dimensies en aspecten worden getoond van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Daarbij kan de geschiedenis van de bezetting van Nederland in de ruimere historische context van de twintigste eeuw worden gepositioneerd alsmede in een groter transnationaal verband, zodat er, voor zover mogelijk binnen de beschikbare onderwijstijd, recht kan worden gedaan aan de veelvormigheid van historische processen.
3. **Investeer in professionaliteit met betrekking tot het 'prosthētisch geheugen':**
- Hedendaagse generaties hebben nauwelijks nog persoonlijke of familieherinneringen aan de Tweede Wereldoorlog. Zij ervaren de oorlog via diverse **media** (films, games, internet, Tv-series). Zowel in het onderwijs als in musea en herdenkingsinstellingen dienen het aanbod en/of het educatieve materiaal (meer) hierop afgestemd te worden in zowel kritische als constructieve zin.
  - **Professionaliseer** docenten en educatieve medewerkers van musea en herinneringsinstellingen in het gebruik van films, games, internetbronnen, graphic novels en andere mediale voorstellingen over de Tweede Wereldoorlog. Welke films, games, sites, graphic novels en series zijn geschikt voor educatieve doeleinden? En in welke mate? Een dergelijke professionalisering vereist een nauwere band tussen academisch onderzoek, lerarenopleidingen, uitgeverijen en het Platform WO2.
4. **Ga door met een kwalitatief vervolgonderzoek:**
- Na deze kwantitatieve nulmeting is van het belang is om in een volgend stadium een meer **kwalitatieve kennismeting** ten aanzien van het thema Tweede Wereldoorlog te verrichten. In zo'n vervolgonderzoek zal meer aandacht dienen te worden besteed aan de vraag in hoeverre jongeren een wezenlijk begrip hebben van de relatie tussen nationaalsocialisme, democratische rechtsstaat en de Tweede Wereldoorlog, de relatie tussen antisemitisme en de Holocaust, en de relatie tussen de Tweede Wereldoorlog en de naoorlogse wereld. Daarnaast is nader onderzoek wenselijk naar kennis en begrip van jongeren ten aanzien van de oorlogsjaren in Nederland: wat weet en begrijpt men van kwesties ten aanzien van accommodatie, collaboratie en verzet, morele dilemma's van burgers, ambtenaren, gezagsdragers en instituties, de toenemende verharding van de Duitse bezetting enzovoorts. Tevens kan onderzocht worden welke relatie tussen het mbo-vak *burgerschap* en de (lessen van) de Tweede Wereldoorlog wenselijk is.
  - Het is daarnaast van belang om nader vast te stellen waarom en in welke mate **jongeren** zich interesseren voor aspecten van de Tweede Wereldoorlog, hoe zij op deze specifieke onderdelen hun kennis vergaren en in hoeverre dit tot een beter begrip leidt van de geschiedenis van de

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

oorlogsjaren en van de erfenissen van de oorlog. Als jongeren zich voor de Tweede Wereldoorlog interesseren vanwege het spannend geachte karakter van de geschiedenis, moeten we ons afvragen of dit in voldoende mate bijdraagt tot een beter begrip van deze geschiedenis.

- Vervolgonderzoek kan een verdiepend inzicht opleveren in de wijze waarop 'het veld' zich verhoudt tot het thema Tweede Wereldoorlog. Met name de didactiek en doelstellingen van het **onderwijs** (docenten, educatieve diensten van musea en herinneringsinstellingen, ontwikkelaars van leermiddelen en beleidsmakers) dienen beter in beeld te worden gebracht en de aansluiting tussen empirisch onderzoek en educatie te worden versterkt. Ook kan worden onderzocht in hoeverre men rekening houdt met de resultaten van onderzoek naar kennis, begrip en inzicht ten aanzien van de historische context van de Tweede Wereldoorlog.

5. **Maak werk van evidence-based educatie en professionalisering:**

- Investeer samen met wetenschappelijk onderzoekers, vertegenwoordigers van musea en herinneringscentra, professionals en beleidsmakers in het onderwijs in professionaliseringsactiviteiten die aansluiten bij de behoeften van nieuwe generaties. Wij pleiten sterk voor een nationale **kennisconferentie Tweede Wereldoorlog**, waar via een open dialoog kan worden nagedacht over de doelen van onderwijs over en herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. De resultaten van onderzoek en de mogelijke gevolgen daarvan voor het onderwijs en musea en herinneringscentra kunnen daar ter discussie worden gesteld. Ook kan hier de mogelijke relatie tussen het mbo-vak burgerschap en (de lessen en erfenis van) de Tweede Wereldoorlog worden besproken.
- Daarnaast kan dit onderzoek naar de kennis van Nederlandse jongeren over de Tweede Wereldoorlog een precedentwerking hebben in internationaal opzicht: het verdient aanbeveling om (bijvoorbeeld binnen de context van de International Holocaust Remembrance Alliance) een **internationaal vergelijkend onderzoek** te starten naar kennis en waardering van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust.

6. **Onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog in Azië:**

- Zoals eerder is aangegeven is de oorlogsgeschiedenis in de Indonesische archipel niet opgenomen in het onderhavige onderzoek. De vragenlijst was te lang voor de jongeren en er wordt in het Nederlandse (geschiedenis)onderwijs betrekkelijk weinig aandacht besteed aan de Japanse bezetting van Nederlands-Indië en de Tweede Wereldoorlog in Azië. Niettemin waren de internationale gevolgen van de oorlog in de Indonesische archipel enorm (Bersiap, onafhankelijkheidsconflicten en dekolonisatie). Daarnaast was tijdens de Tweede Wereldoorlog het aantal burgerslachtoffers in voormalig Nederlands-Indië relatief hoog (5,7%, vergeleken met 2,3% in Nederland). Ook gezien de recente en hernieuwde belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog in Azië zou in een kwalitatieve kennismeting onder jongeren ten aanzien van het thema Tweede Wereldoorlog ook de **Aziatische context** onderzocht dienen te worden.

DEEL 6 BIJLAGEN

BIJLAGE 1: VRAGENLIJST

Vragenlijst Kennisonderzoek Tweede Wereldoorlog

Vul hier de code in die je hebt gekregen van jouw docent. Deze code is gekoppeld aan jouw school.

Welkom bij het landelijk kennisonderzoek over de Tweede Wereldoorlog. Er volgt nu een vragenlijst. Alle vragen hebben betrekking op de Tweede Wereldoorlog. Het onderzoek duurt ongeveer één lesuur.

Tijdens het onderzoek mag je geen contact hebben met andere klasgenoten.

Vraag jouw docent om hulp als er problemen zijn. Wij willen je alvast bedanken voor jouw medewerking aan dit onderzoek.

In dit gedeelte willen we weten wat jij van de Tweede Wereldoorlog weet.

Q6 Noem kort **twee** gebeurtenissen die plaatsvonden tijdens de Tweede Wereldoorlog die voor jou belangrijk zijn.

Q7 Wat betekent het begrip ‘Holocaust?’ Leg dit kort uit.

Q8 Hieronder zie je een lijst met namen van personen, plaatsen en gebeurtenissen. Wij willen je vragen om aan te geven of je denkt dat deze namen, plaatsen en gebeurtenissen te maken hebben met de Tweede Wereldoorlog. Als je denkt dat ze te maken hebben met de Tweede Wereldoorlog, klik dan op ‘ja’. Anders klik je op ‘nee’ of ‘weet niet’.

- Slobodan Milosevic
- Operatie Market Garden
- Adolf Hitler
- Frans-Ferdinand
- Adolf Eichmann
- Hongerwinter
- Provo
- Treblinka
- De SS
- Slag aan de Somme
- Prinses Irenebrigade
- Westerbork
- Bombardement van Rotterdam
- Kristallnacht

- Hannie Schaft
- Hollandsche Schouwburg
- Anton Mussert
- Jappenkampen
- Lenin
- Arthur Seyss-Inquart

Q9 In Nederland woonden aan het begin van de Tweede Wereldoorlog ongeveer 8,8 miljoen mensen. Hoeveel inwoners van Nederland waren in dat jaar van Joodse afkomst?

- 22.000
- 140.000
- 600.000
- 1.000.000
- 2.000.000

Q10 Wat was tijdens de Tweede Wereldoorlog de NSB?

- Een Nederlandse politieke partij die met de Duitsers wilde samenwerken
- Een eenheid van het Duitse leger
- Een Nederlandse organisatie die verzet pleegde tegen Duitsers
- De Engelse en Amerikaanse legers die kwamen bevrijden
- Ik weet het niet

Q11 Wanneer eindigde de Tweede Wereldoorlog in Nederland?

Q12 Welke landen waren de belangrijkste bondgenoten van Nazi-Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog?

- Groot-Brittannië en de Verenigde Staten
- Frankrijk en Turkije
- Japan en Italië
- Sovjet Unie en China
- Ik weet het niet

Q13 Welke landen waren de belangrijkste tegenstanders van Nazi-Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog?

- Hongarije en Griekenland
- Japan en Italië
- Sovjet Unie en Turkije

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

- Groot-Brittannië en de Verenigde Staten
- Ik weet het niet

Q14 Hoeveel joden zijn naar schatting vermoord in Europa tijdens de Tweede Wereldoorlog?

- 25.000
- 100.000
- 1.000.000
- 6.000.000
- 20.000.000

Q15 Welk land heeft de meeste mensen verloren tijdens de Tweede Wereldoorlog?

- Duitsland
- Frankrijk
- Groot-Brittannië
- Sovjet Unie
- Verenigde Staten
- Ik weet het niet

Q16 Welke **drie** landen zijn volgens jou het belangrijkste geweest bij de bevrijding van Europa tijdens de Tweede Wereldoorlog?

- Frankrijk
- Groot-Brittannië
- Sovjet Unie
- Verenigde Staten
- Spanje

Q17 Wat betekende tijdens de Tweede Wereldoorlog het begrip 'onderduiken'?

- Weggaan uit Nederland
- Dienst nemen in het Duitse leger
- Verstoppen voor mensen die je wilden arresteren of wegvoeren
- Dienst nemen in het Engelse leger
- Aanslagen plegen op Duitse soldaten of andere 'vijanden'
- Ik weet het niet

Q18 Wanneer begon de Holocaust?

- Ongeveer 1920
- Ongeveer 1930

- Ongeveer 1940
- Ongeveer 1950
- Ongeveer 1960
- Ongeveer 1980

Q19 Hoeveel Nederlanders zijn bij het Duitse leger of de Waffen-SS gegaan tijdens de Tweede Wereldoorlog?

- Bijna geen
- Enkele honderden
- Ongeveer 25.000
- Ongeveer 500.000
- Ik weet het niet

Q20 Uit welk land kwamen de meeste van de Joodse slachtoffers die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn vermoord?

- Sovjet Unie
- Duitsland
- Polen
- Nederland
- Frankrijk
- Israël
- Hongarije
- Verenigde Staten
- Ik weet het niet

Q21 Wat gebeurde er met de Tweede Kamer tijdens de Tweede Wereldoorlog?

- De Tweede Kamer bleef gewoon haar werk doen
- Sommige leden van De Tweede Kamer mochten niet meer werken
- De Tweede Kamer kreeg alleen Duitse Kamerleden
- De Tweede Kamer werd gesloten
- Ik weet het niet

Q22 Een groep Nederlanders in de Tweede Wereldoorlog noemde zichzelf 'het verzet'. Wat deden zij?

Q23 Hieronder zie je een aantal afbeeldingen. Wij willen je vragen om aan te geven welke beschrijving het beste past bij de afbeelding. Als je er niet zeker van bent of je weet het niet, klik dan op 'weet niet'.

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

Q24 Afbeelding 1

Q25 Wat zie je op afbeelding 1?

- De toegang tot het hoofdkwartier van Hitler
- De toegang tot het Joodse getto van Amsterdam
- De toegang tot het hoofdkwartier van de SS
- De toegang tot concentratiekamp Auschwitz-Birkenau
- Ik weet het niet

Q26 Afbeelding 2

Q27 Wie is de persoon op afbeelding 2?

- Adolf Hitler
- Adolf Eichmann
- Heinrich Himmler
- Hermann Göring
- Benito Mussolini
- Ik weet het niet

Q28 Afbeelding 3

Q29 Wie is de persoon in afbeelding 3?

- Aletta Jacobs
- Fanny Blankers Koen
- Koningin Wilhelmina
- Koningin Beatrix
- Eva Braun
- Ik weet het niet

Q30 Afbeelding 4 is een scène uit een film.

Q31 Welke persoon op afbeelding 4 wordt gespeeld door de acteur?

- Reinhard Heydrich
- Adolf Eichmann
- Steven Spielberg
- Oskar Schindler

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

- Hanns Rauter
- Ik weet het niet

Q32 Afbeelding 5

Q33 Wie is de persoon op afbeelding 5?

- Winston Churchill
- Josef Stalin
- Franklin D. Roosevelt
- Bernard Montgomery
- Loe de Jong
- Ik weet het niet

Q34 Afbeelding 6

Q35 Wie is de persoon op afbeelding 6?

- Marie Curie
- Anna Brady
- Anne Frank
- Anna Freud
- Margot Frank
- Ik weet het niet

Q36 Afbeelding 7

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

Q37 Wat betekent de tatoeage op de arm van de persoon in afbeelding 7?

- Lidmaatschap van de Nazipartij
- Lidmaatschap van het verzet in Nederland
- Soldaat zijn bij het Duitse leger
- Gevangenschap in Auschwitz-Birkenau
- Lidmaatschap van de SS
- Ik weet het niet

Q38 Afbeelding 8

Q39 Wat is er te zien op afbeelding 8?

- Het nationaal monument in Amsterdam tijdens de 4 mei-herdenking
- Inwijding van het Holocaust-monument in Berlijn
- Koningsdagviering in Amsterdam
- De huldiging van Ajax na het behalen van de Europa Leaguefinale in Amsterdam
- De viering van Bevrijdingsdag in Amsterdam op 5 mei
- Ik weet het niet

Q40 Hieronder zie je een aantal afbeeldingen. Wij willen je vragen om onder de afbeeldingen kort aan te geven waar de afbeelding over gaat. Als je er niet zeker van bent of je weet het niet, schrijf dan 'weet niet'.

Q41 Afbeelding 1

Q42 Welke gebeurtenis zie je op afbeelding 1? Schrijf jouw antwoord in het kort op.

Q43 Afbeelding 2

Q44 Wat zie je op afbeelding 2? Schrijf jouw antwoord in het kort op.

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

Q45 Afbeelding 3

Q46 Aan welke gebeurtenis denk je als je afbeelding 3 ziet? Schrijf jouw antwoord in het kort op.

Q47 Afbeelding 4

Q48 Wat zie je op afbeelding 4? Schrijf jouw antwoord in het kort op

Q49 Afbeelding 5

© Cas Oorthuys / rna, coll. Nederlands fotomuseum

Q50 Wat zie je op afbeelding 5? Schrijf jouw antwoord in het kort op.

Q51 Afbeelding 6

Q52 Wat zie je op afbeelding 6?

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEDE WERELDOORLOG?

Q53 Afbeelding 7

BESBFT DE ENORME KRACHT VAN
U W EENSIGZINDE DAAD !!!!!
Wese is vele malen groter dan de Duitse militaire bezetting!
Gij zult in Uw verzet ongetwijfeld een groot deel van de Duitse
arbeiders-soldaten met U !!!!
STAAKT!!! STAAKT!!! STAAKT!!!
Legt het gehele Amsterdamse bedrijfsleven één dag plat, de werven
de fabrieken, de ateliers, de kantoren en banken, gemeente-bedrijven
en werkverschaffingen !!
Dan zal de Duitse bezetting moeten inbinden! Dan hebt gij een
slag toegebracht aan het moeteroutige plan, tussert aan de macht te
holpen! Dan verhindert gij een verdere leegpluanding van ons land !!
Dan krijgt gij de kans Woudenberg uit het N.V.V. te jagen !!
BYZIE COE OVERAL UN EISEN VOOR VERHOEGING VAN LOON EN STEUN !!
WENST EENSIGZIND !! WENST HOEDIG !!
BERIJDT PIER VOOR DE VRIJMAKING VAN ONS LAND !!!!!

KALKERAGEN, Geeft dit manifest na gelezen te hebben verder door! Plakt het op waar gij kunt doch doe het voorzichtig !

HEDAS ICHOUEN DE GEWENTVE- EN ANDERE GROVE BEHOEUVEN
HOE HET MOET !!!
VOLGT ALLEN HUN VOORBEELD !!!!!

Q54 Welke gebeurtenis zie je op afbeelding 7? Schrijf jouw antwoord in het kort op.

Q55 Afbeelding 8

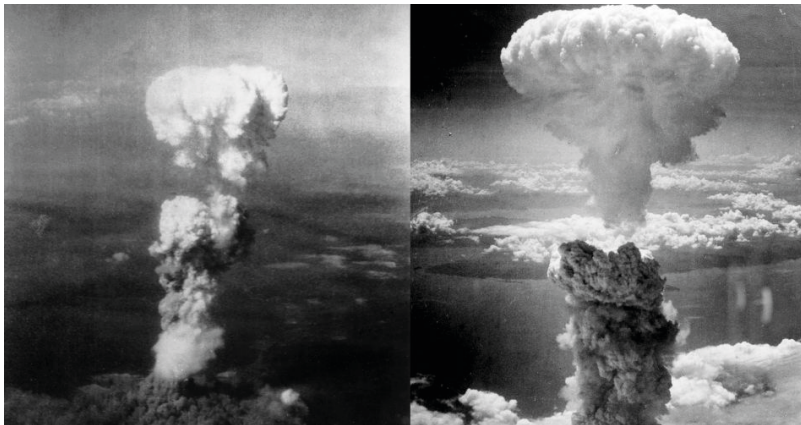
Q56 Welke gebeurtenis zie je op afbeelding 8? Schrijf jouw antwoord in het kort op.

Q57 Afbeelding 9

Q58 Wat zie je op afbeelding 9? Schrijf jouw antwoord in het kort op.

Q59 Afbeelding 10

Q60 Welke gebeurtenis zie je op afbeelding 10? Schrijf jouw antwoord in het kort op.

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

Q61 Afbeelding 11

Q62 Wat gebeurt er op afbeelding 11? Schrijf jouw antwoord in het kort op.

Q63 Dit gedeelte gaat over de vraag hoe de Tweede Wereldoorlog in diverse media voorkomt.

Q64 Welke van de volgende films of series heb je gezien over de Tweede Wereldoorlog? Je kan meerdere antwoorden selecteren.

- Zwartboek
- Schindler's List
- Pearl Harbor
- Son of Saul
- The Boy in the Striped Pyjamas
- Inglorious Bastards
- The Pianist
- Oorlogswinter
- Dunkirk
- Saving Private Ryan
- Band of Brothers
- Andere film, namelijk:
- Ik heb geen film/serie gezien over de Tweede Wereldoorlog

Q65 Denk aan de film over de Tweede Wereldoorlog die je het laatst hebt gezien. Geef aan in hoeverre je het eens bent met de stellingen (zeer oneens, oneens, neutraal, eens, zeer eens).

- Ik vond de film langdradig en saai
- Ik vond de film interessant, maar te lang duren
- Ik vond de film mooi en interessant
- Ik vond de film boeiend, maar ik heb er weinig van begrepen
- Ik vond dat de film mij veel heeft geleerd over de Tweede Wereldoorlog

Q66 Welke van de volgende games heb je gespeeld over de Tweede Wereldoorlog? Je kan meerdere antwoorden selecteren.

- Call of Duty (versies die over WO2 gaan)
- Battlefield (versies die over WO2 gaan)
- Wolfenstein (versies die over WO2 gaan)
- Medal of Honor (alle versies)
- Brothers in Arms (alle versies)
- Sniper Elite
- Hearts of Iron (alle versies)
- Company of Heroes (alle versies)
- My Memory of Us
- Andere game, namelijk:
- Ik heb geen game gespeeld over de Tweede Wereldoorlog

Q67 Denk aan de game over de Tweede Wereldoorlog die je het laatst hebt gespeeld. Geef aan in hoeverre je het eens bent met de stellingen (zeer oneens, oneens, neutraal, eens, zeer eens).

- Ik vond de game nogal saai
- Ik vond de game interessant, en denk dat dit echt zo is gebeurd
- Ik vond de game spannend, maar ik denk dat het er in het echt anders aan toe ging
- Ik vond de film boeiend, maar ik heb er weinig van begrepen
- Ik vond dat het vervelend dat de game veel over schieten ging

Q68 Heb je de voorstelling Soldaat van Oranje bezocht? Ja/nee

Q69 Wat vond je van de voorstelling Soldaat van Oranje?

- Ik vond de voorstelling langdradig en saai
- Ik vond de voorstelling wel aardig, maar te lang duren
- Ik vond de voorstelling heel mooi en interessant

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

- Ik vond de voorstelling boeiend, maar ik heb er weinig van begrepen
- Ik vond er niks aan

Q70 Waar ging het verhaal van Soldaat van Oranje over?

- Het gaat over jonge mensen die verliefd worden tijdens de Tweede Wereldoorlog
- Het gaat over het verzet van Nederlanders tegen de Duitsers tijdens de Tweede Wereldoorlog
- Het gaat over jonge mannen die voor Engeland tegen de Duitsers wilden vechten tijdens de Tweede Wereldoorlog
- Het gaat over jonge mannen die met de Duitsers samenwerkten tijdens de Tweede Wereldoorlog
- Ik heb de voorstelling niet gezien of ik weet het niet

Q71 In dit gedeelte staan bepaalde begrippen centraal. Beantwoord de vragen.

Q72 Wat betekent 'racisme'?

- Vooroordelen op basis van geslacht
- Vooroordelen op basis van cultuur
- Vooroordelen op basis van ras
- Vooroordelen op basis van inkomen
- Vooroordelen op basis van leeftijd
- Ik weet het niet

Q73 Wat betekent 'antisemitisme'?

- Haat tegen arme mensen
- Jodenhaat
- Moslimhaat
- Haat tegen daklozen
- Haat tegen mensen met een andere huidskleur
- Ik weet het niet

Q74 Wat betekent 'islamofobie'?

- Angst voor of afkeer van mensen uit China
- Angst voor of afkeer van moslims en hun geloof
- Angst voor of afkeer van Hindoes en hun geloof
- Angst voor of afkeer van Joden en hun geloof
- Angst voor of afkeer van mensen met een lichamelijke beperking
- Ik weet het niet

Q75 Wat betekent 'homofobie'?

- Vooroordelen tegen mensen vanwege hun seksuele voorkeur
- Vooroordelen tegen daklozen
- Vooroordelen tegen mensen met een lichamelijke beperking
- Vooroordelen tegen Joden
- Vooroordelen tegen moslims
- Ik weet het niet

Q76 Wat betekent 'genocide'?

- Verstoring van de vrede (bijvoorbeeld rellen of opstanden)
- Het per ongeluk doden van een ander mens
- Het opzettelijk doden van een ander mens (vermoorden)
- De poging om een hele bevolkingsgroep te vermoorden
- Twee legers die in een oorlog tegen elkaar vechten
- Ik weet het niet

Q77 Wat betekent 'collaboratie'?

- Het voeren van vredesbesprekingen na een oorlog
- Het binnenvallen van een ander land met een leger
- Verzet plegen tegen buitenlandse soldaten die jouw land hebben aangevallen
- Samenwerken met de vijand tijdens een oorlog
- Wegvoeren van mensen en hen opsluiten in concentratiekampen
- Ik weet het niet

Q78 Wat betekent 'nationaalsocialisme'?

- Het oplossen van de economische crisis in de jaren 1930 door de overheid
- Het politieke programma van partijen zoals de PvdA of de SP
- Het politieke programma van de partij van Hitler
- Het verplicht stellen van onderdelen van de cultuur van een land, zoals het leren van het volkslied of bezoeken van een museum
- Het hebben van een hekel aan bepaalde bevolkingsgroepen zoals moslims of Joden
- Ik weet het niet

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

Q79 Welk van de volgende musea of herinneringscentra over de Tweede Wereldoorlog heb je wel eens bezocht? Je kan meerdere antwoorden selecteren.

- Verzetsmuseum Amsterdam
- Hollandsche Schouwburg
- Oorlogsmuseum Overloon
- Herinneringscentrum Kamp Westerbork
- Nationaal Holocaust Museum Amsterdam
- Nationaal Monument Kamp Vught
- Museum Bronbeek Arnhem
- Bevrijdingsmuseum 1944-1945 Groesbeek
- Anne Frankhuis Amsterdam
- Airborne Museum 'Hartenstein' Oosterbeek
- Nationaal Militair Museum Soest
- Voormalig concentratiekamp Auschwitz-Birkenau (Polen)
- Ander museum, namelijk:
- Ik heb geen museum over de Tweede Wereldoorlog bezocht

Q80 Denk aan het museum over de Tweede Wereldoorlog dat je het laatst hebt bezocht. Geef aan in hoeverre je het eens bent met de stellingen (zeer oneens, oneens, neutraal, eens, zeer eens).

- Ik vond het verdrietig
- Ik vond het saai
- Het museumbezoek hielp mij de oorlog beter te begrijpen
- Het museumbezoek maakte de geschiedenis levend voor mij

Q81 Heb je wel eens een ooggetuige horen vertellen over de Tweede Wereldoorlog of de Holocaust? Denk bijvoorbeeld aan jouw opa of oma, een gastspreker voor de klas of een gids bij een museum.

Q82 Denk aan het verhaal van de ooggetuige over de Tweede Wereldoorlog of de Holocaust. Geef aan in hoeverre je het eens bent met de stellingen (zeer oneens, oneens, neutraal, eens, zeer eens).

- Ik vond het verhaal van de ooggetuige nogal verdrietig
- Ik vond het verhaal van de ooggetuige nogal saai
- Het verhaal hielp mij de oorlog beter te begrijpen
- Het verhaal maakte de geschiedenis levend voor mij

Q83 Heb je wel eens een voormalig concentratiekamp of gevangenenkamp bezocht uit de Tweede Wereldoorlog?

Q84 Denk aan jouw bezoek aan een voormalig concentratiekamp of gevangenkamp. Geef aan in hoeverre je het eens bent met de stellingen (zeer oneens, oneens, neutraal, eens, zeer eens).

- Het maakte mij verdrietig
- Het maakte de geschiedenis levend voor mij
- Het hielp mij de oorlog beter te begrijpen
- Het was saai

Q85 Welke van de volgende schoolvakken heb je gehad of volg je op dit moment? Geschiedenis/ Mens en Maatschappij/ Beide/ Geen van beide

Q86 Hoeveel jaar heb jij het vak geschiedenis gehad op de middelbare school?

Q87 Wat vind je van het vak geschiedenis? Als je het nu niet meer in je pakket hebt, denk dan aan de laatste keer dat je het als schoolvak hebt gehad. Geef aan in hoeverre je het eens bent met de stellingen (zeer oneens, oneens, neutraal, eens, zeer eens).

- Geschiedenis vind/vond ik een vervelend vak
- Geschiedenis vind/vond ik saai
- Geschiedenis vind/vond ik een interessant vak
- Geschiedenis vind/vond ik boeiend
- Geschiedenis heeft mij geholpen om de wereld beter te begrijpen

Q88 In welke afdeling heb/had je het vak geschiedenis? Je kan meerdere antwoorden selecteren. Vmbo k/b/ Vmbo g/t/ Havo/ Vwo/ Anders, namelijk:

Q89 Welke van de volgende schoolboeken heb je gehad voor het vak geschiedenis? **Je kan meerdere antwoorden selecteren.**

- Feniks
- Geschiedeniswerkplaats
- Memo
- Sphinx
- Sprekend Verleden
- Anders, namelijk:
- Ik heb geen lesmethode voor geschiedenis gebruikt

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

Q90 Denk aan de meest recent gebruikte schoolboek voor het vak geschiedenis. Geef aan in hoeverre je het eens bent met de stellingen (zeer oneens, oneens, neutraal, eens, zeer eens).

- Het schoolboek hielp mij de geschiedenis beter te begrijpen
- We werkten niet zoveel met het schoolboek
- Het schoolboek vind/vond ik saai
- De leraar vertelde vooral eigen verhalen
- Het schoolboek gebruikte ik om thuis te leren
- Ik heb geen schoolboek voor geschiedenis (gehad)

Q91 Scholen helpen leerlingen om zich voor te bereiden op het eindexamen en daarmee op een vervolopleiding. Scholen doen echter ook meer voor jongeren. Geef aan in hoeverre je het eens bent met de doelstellingen (zeer oneens, oneens, neutraal, eens, zeer eens).

- Jongeren te leren om anderen te helpen in de maatschappij
- Jongeren te leren over 'goed' en 'kwaad' in de maatschappij
- Jongeren te leren om zich volgens bepaalde regels te kunnen gedragen
- Jongeren te leren om respect te hebben voor mensen uit verschillende culturen
- Jongeren te leren om hun eigen meningen en opvattingen te verwoorden

Q92 Hoeveel kennis heb jij over de Tweede Wereldoorlog?

	Heel weinig kennis	Weinig kennis	Neutraal	Veel kennis	Heel veel kennis
Hoeveelheid kennis					

Q93 Hoe graag wil je meer weten over de Tweede Wereldoorlog?

	Helemaal niet graag	Niet graag	Neutraal	Graag	Heel graag
Meer willen weten					

Q94 Hoe kom jij aan jouw kennis van de Tweede Wereldoorlog? **Zet de volgende woorden op volgorde, bovenaan is het meest belangrijk en onderaan is het minst belangrijk.**

- Films
- Games
- Boeken en stripboeken
- Familie of andere ooggetuigen
- Schoollessen en schoolboeken
- Musea en voormalige kampen
- Musicals en voorstellingen

Q95 Geef aan in hoeverre je het eens bent met de stellingen (zeer oneens, oneens, neutraal, eens, zeer eens).

- Op school wordt te veel tijd besteed aan de Tweede Wereldoorlog
- Jongeren kunnen leren van de lessen van de Tweede Wereldoorlog
- Ik vind de Tweede Wereldoorlog al te lang geleden om er veel aandacht aan te besteden
- In de geschiedenislessen zouden we meer aandacht moeten besteden aan andere onderwerpen (zoals aan het terrorisme of aan hedendaagse oorlogen) dan aan de Tweede Wereldoorlog
- De Tweede Wereldoorlog interesseert me eigenlijk niet
- Er moet nog steeds aandacht worden besteed aan de Tweede Wereldoorlog zolang er nog overlevenden uit die tijd zijn
- Er moet nog steeds aandacht worden besteed aan de Tweede Wereldoorlog uit respect voor de doden

Q96 Dit gedeelte gaat over de Nationale Dodenherdenking op 4 mei. Deze wordt elk jaar in Nederland op dezelfde dag georganiseerd.

Q97 Heb jij het afgelopen jaar op één van de onderstaande manier(en) stilgestaan bij de Nationale Dodenherdenking op 4 mei? Je kan meerdere antwoorden selecteren.

- Ik heb twee minuten stilte gehouden
- Ik heb de Nederlandse vlag halfstok gehangen
- Ik heb de Nationale Dodenherdenking live gevolgd op radio, televisie of op het internet
- Ik was op vakantie en heb **niet** bij de Nationale Dodenherdenking stilgestaan
- Ik was op vakantie en heb **wel** bij de Nationale Dodenherdenking stilgestaan
- Ik heb **niet** stilgestaan bij de Nationale Dodenherdenking
- Ik heb een herdenking bijgewoond, namelijk in:
- Anders, namelijk:
- Ik weet niet wat de Nationale Dodenherdenking is

Q98 Hoe belangrijk vind je de jaarlijkse Dodenherdenking op 4 mei? (ik weet het niet, helemaal niet belangrijk, niet belangrijk, neutraal, belangrijk, heel belangrijk)

Q99 In dit gedeelte hebben we informatie over jou nodig.

Q100 Wat is jouw huidige opleidingsniveau?

Q101 Wat is jouw geslacht?

WAT WETEN NEDERLANDSE JONGEREN OVER DE TWEEDE WERELDOORLOG?

Q102 Wat is jouw leeftijd?

Q103 Heb jij een dyslexieverklaring?

Q104 Wat is jouw postcode? Als je op meerdere adressen woont, geef dan de postcode op waar je het vaakst bent.

Q105 In welk land ben je geboren?

Q106 Waar zijn jouw ouders/verzorgers geboren? Je kan meerdere landen selecteren.

Q107 Hoe zou je jouw afkomst beschrijven?

Q108 Ben jij of is jouw familie lid van een bepaalde religieuze groep?

Q109 Hoe belangrijk is geloof voor jou?

Q110 Er zijn mensen die verhuizen van het ene land naar het andere. Ook in Nederland komen mensen aan die eerst in andere landen woonden. We noemen hen immigranten. Geef aan in hoeverre je het eens bent met de stellingen (zeer oneens, oneens, neutraal, eens, zeer eens).

- Immigranten moeten hun eigen taal kunnen blijven spreken
- Kinderen van immigranten moeten dezelfde kansen hebben in het onderwijs als andere kinderen
- Immigranten die een aantal jaren in Nederland verblijven, moeten de kans krijgen om mee te doen met de verkiezingen
- Immigranten moeten hun eigen cultuur en gewoonten kunnen blijven aanhouden
- Immigranten moeten dezelfde rechten krijgen als alle andere inwoners van een land eens/oneens

Q111 Stel je voor dat je nieuwe burens krijgt. Geef aan in hoeverre je het fijn vindt dat bepaalde mensen naast je komen wonen (helemaal niet fijn, niet fijn, neutraal, fijn, heel fijn)

- Mensen met een andere huidskleur dan de jouwe
- Mensen met een ander geloof dan het jouwe
- Mensen met een lichamelijke beperking
- Homoseksuele mannen of vrouwen
- Mensen met een andere nationaliteit dan de jouwe
- Mensen met psychiatrische problemen
- Mensen die uit een ander deel van Nederland komen

BIJLAGE 2: OVERZICHT DEELNEMENDE SCHOLEN (IN WILLEKEURIGE VOLGORDE)

Christelijk Lyceum Delft, Dalton Voorburg, Zeldenrust-Steelantcollege Terneuzen, ROC Nijmegen, Drachtster Lyceum, De Palmentuin Rotterdam, Trevianum Sittard, Christelijke Scholengemeenschap Groningen, RSG Simon Vestdijk Harlingen, Metameer Boxmeer, ROC Mondriaan Den Haag, ROC van Twente, Fioretti Veghel, Olympuscollege Arnhem, TTS Groningen, Thorbecke Zwolle, RSG Pantarijn Kesteren, Dollard College Winschoten, Mondialcollege Nijmegen, SSGN, De Werkplaats Bilthoven, Dr. Nassaucollege Drachten, Huygens College Heerhugowaard.

BIJLAGE 3: REFERENTIES

- Assmann, Aleida, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München 2006).
- Berkel, M.L.F. van, *Welk verhaal telt? De oorlogen in Nederlands-Indië / Indonesië 1942-1949 in het geschiedenisonderwijs* (Onderzoeksrapport Nationaal Comité 4 en 5 mei 2017).
- Berkel, M.L.F. van, *Plotlines of Victimhood. The Holocaust in German and Dutch History Textbooks, 1960-2010* (PhD-thesis Erasmus University Rotterdam 2017).
- *De Tweede Wereldoorlog in het curriculum* (SLO 2018).
- *Eindrapport Commissie Versterking Infrastructuur Herinnering WOII* (ministerie van VWS 2016)
- *Geschiedenis. Vakspecifieke trendanalyse 2016* (SLO 2016).
- Koenen, Bart en Lisa Jorritsma, *Oorlog in de klas. Aandacht voor de Tweede Wereldoorlog in het primair en voortgezet onderwijs* (Nationaal Comité 4 en 5 mei 2014).
- Alison Landsberg, *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture* (New York 2004).
- *Oorlog en dekolonisatie. Heroriëntatie op de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie van Nederlands-Indië* (SLO 2015).
- Pettigrew et al., *What do students know and understand about the Holocaust? Evidence from English Secondary Schools* (London 2016).
- Sandkühler, Thomas, 'Nach Stockholm: Holocaust-Geschichte und Historische Erinnerung im neueren Schulgeschichtsbuch für die Sekundarstufen I und II', *Zeitschrift für Geschichtsdidaktik*, Heft 11 (2012).
- *De Nederlandse belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog. Hedendaagse interesse en informatiebronnen* (Kenniscentrum Oorlogsbronnen 2015).
- Ribbens, Kees, 'Oorlogsbeleving met menselijke maten. Eigentijdse interesse in de Tweede Wereldoorlog', in *Cogiscope. Tijdschrift over de gevolgen van schokkende gebeurtenissen* (2016).
- Vree, Frank van en Rob van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009).
- Vree, Frank van, *De Tweede Wereldoorlog en de dynamiek van de herinnering - op het kruispunt van generaties*. Lezing gehouden te Utrecht 30 oktober 2016
- *Verslag van de examencampagne 2015 voortgezet onderwijs* (CITO 2015).
- *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord 2017 – 2021* (VVD, CDA, D66 en ChristenUnie).
- Wilschut, A., Straaten, D. van, & Riessen, M. van., *Geschiedenisdidactiek. Handboek voor de vakdocent* (Bussum 2004).

